ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 42 (17179)

2006 чылдың АПРЕЛЬ 20, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 17.00
Садар өртээ – 4 рубль.

РОССИЯНЫҢ «№ 1 КАМГАЛАКЧЫЗЫ»

Россия Федерациязының Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш ооң чедирген уржуктарын узуткаарының талазы-биле яамы бо хүннерде чурттуң эң эки ажылдыг болгаш эң улуг албан чери

Россияның Маадыры, Армия генералы болгаш федералдыг сайыт Сергей Күжүгетович Шойгуну Россияда билбес кижи чок.

А 15 чыл бурунгаар чоок эжи Юрий Воробьев-биле ийилээ Россияның камгалакчылар корпузун ынчангы Дээди Советтиң шиитпири-биле тургузуп турда, оларны билир кижи барык чок турган. 1991 чылдың апрель айда федералдыг чаа албан черин тургузуп турда, оларга чаңгыс ажылдаар өрээл, чаңгыс автомашина болгаш чаңгыс ажылчын телефон турган.

Россия Федерациязының Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш ооң чедирген уржуктарын узуткаарының талазы-биле яамы бо хүннерде чурттуң эң эки ажылдыг болгаш эң улуг албан чери деп санадып турар. Яамының бажыңы Кремльден каш-ла базым черде. Онза байдалдар яамызының удуртукчуларының ат-алдары делегейде билдингир апарган. Сергей Шойгунуң эжи, бирги оралакчызы Юрий Воробьев база генерал эргелиг, Россияның Маадыры. Ол Сергей Күжүгетович-биле 15 чыл иштинде кады кызып ажылдап тургаш, боттарының тургускан «төлүн» делегейниң эң шыырак дээн 5 камгалакчылар корпузунуң санынче киирип шыдаан. Оларның арга-дуржулгазын өөренири-биле чылдың-на янзы-бүрү чурттарның он-он делегациялары яамыга кээп турар.

Сергей Шойгу яамыны бо үеге чедир удуртуп келгеш, сая-сая чурттакчыларның хүндүткелин чаалап алган. Яамы бо хүннерде чуртта дээре дээн тускай авиациялыг, хөй чүс муң шериглиг, он-он янзы-бүрү албаннарлыг, чер-черлерде эргелелдерлиг болгаш эртем-шинчилел институттарлыг апарган. Чурттуң хамаатылары Онза байдалдар яамызынга ажылдаары хүндүткел деп санап турар. Бо хүннерде муң-муң уруглар өзүп келгеш, камгалакчылар болур күзелдиглер.

А Сергей Шойгу боду бичиизинде баштай ужудукчу, ооң соонда узак орук чолаачызы болурун күзеп турган. Ынчалзадаа тудугжу-инженер болган. Кызылга, Абаканга болгаш Красноярск хоорайларга аныяк тургаш-ла, улуг тудуг трестерин удуртуп, он-он тудугларны ажыглалга киирип четтигипкен. Ындыг-даа болза, езулуг аас-кежиин, ынак ажылын камгалакчының мергежилинден тыпкан. Ону анаа эвес Россияның «№1 камгалакчызы» деп турары ол.

Россияның камгалакчылары 15 чыл иштинде чуртка болгаш даштыкыга 200 муң ажыг камгалал операцияларны чоруткан, барык 1,5 миллион кижиниң амы-тынын алган. Яамының күштери делегей чергелиг 30 ажыг дилээшкин-камгалал операцияларынга киришкен. Россияның камгалакчыларынга өөрүп четтиргенин Турцияның, Афганистанның, Грециянның, Колумбияның, Тайваньның, Индияның, Алжирниң, Иранның, Пакистанның, Германияның, Чехияның, Мурнуу-чөөн Азия чурттарының, Грузияның, Югославияның дээш, өске-даа чурттарның сая-сая чоннарны илередип турар. Россияның камгалакчылары ол чурттарның чамдыктарынга 2-ден 12 катап дузазын көргүскен. Сергей Шойгу улуг камгалал операцияларын боду удуртур чаңчылын чидирбээн. Ол чылыг кабинетке олуруп алгаш командалаар хөңнү чок. Бир катап Нефтегорск хоорайга болган халап үезинде (чер шимчээшкини) бузулган бажыңның бетонунуң адаандан чаш уруг тып алырга, ооң камгалакчылары уругну уштур дээш нарын операция чорудуп турда, оларга фонарьны хондур чырыдып берип тура хонган. Кажан дириг уругну камгалап алырга, чүгле ынчан таакпызын уштуп тырткан.

Онза байдалдар яамызының кезектери даштыкы чурттарга 140 ажыг гуманитарлыг дузаны көргүскен.

Яамының бир камгалал операциязы – чүгле сынык кезии безин 700 тонна демир-бетон хоолайны тар херим иштинге барып ужурбайн дүжүргени кайгамчык ажылды — Гиннестиң рекордтар номунче кирген.

Сергей Шойгу сайыттап келген үезинде дыка хөй сорулгаларны амыдыралга боттандырган. Ол ам-даа хөй планнарлыг ажылдап турар. Ындыг планның бирээзи – делегей чергелиг Онза байдалдар агентилелин тургузары. Бир эвес Сергей Күжүгетович ону сегирип алыр болза, ооң боттаны бээринге кандыг-даа чигзиниг турбас.

Интернеттиң материалдарындан.

ТР-ниң Чазаанда

42 айтырыгны чугаалашкан

Чазактың ээлчеглиг хуралынга бирги кварталда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар алдынган түңнелдерин сайгарып чугаалашкан.

Казып тыпкан, болбаазыраткан, бүдүрген барааннарның хемчээли 625,2 млн. рубль болган. Эрткен чылдың бо үези-биле деннээрге, продукцияның хемчээли бөгүнгү өртектер-биле 80,1 млн. рубльге өскен.

Кызыл кожуунның бо чоокку ийи чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планын езугаар кол угланыышкын — мал бажын өстүрери болуп турар. Чер ажылында бир улуг ажыл – «Кара-Хем» муниципалдыг бүдүрүлгениң суггарылга системазын чаартыры, Кара-Хаак сумуга ногаа болбаазырадыр цехти болгаш ногаа шыгжаар черни тудары көрдүнген. Чербиниң ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезин калбарткаш, Кара-Хаак, Шамбалыг, Баян-Кол, Каа-Хем суурларга 4 пилораманы ажыглалга киирер, эрги Көк-Тей фермазының девискээринге тууйбу заводун туткаш, тус черниң тудуг материалдарын (тууйбу, пенобетон, шлакобетон) көвүдедир.

Таңды, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Эрзин кожууннарда «Өөредилге» деп национал төлевилелдиң боттанып турарының байдалын хуралга чугаалашкан болгаш илереттинген четпестерни чайладырының талазы-биле хемчеглер планын хүлээп алган. Чижээ, ол кожууннарның чамдык школаларын даштыкы дыл башкыларыбиле четчелээр, компьютерлербиле хандырар, Интернетке кожарынга саналгалыг автоматчыттынган телефон станцияларын тургузар.

«Хандагайты» автомобиль эрттирилге пунктузунга доктаамал хөй талалыг деп бүрүн эрге тыпсыр талазы-биле, бөдүүнү-биле чугаалааргa, ону Бүгү-делегей чергелиг болдурар дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Бо сорулга-биле ТР-ниң Чазааның адындан Россия Федерациязының Чазаанче дилег чагааны чорудар.

Чазак хуралынга оон-даа өске айтырыгларны сайгарган болгаш ниитизи-биле 42 айтырыгны аңаа чугаалашкан.

"ШЫН"-2006

2006 чылдың май 9-та Тыванын 5 чылы аттыг стадионга Улуг Тиилелгениң 61 чыл оюнга тураскааткан «Шын» солуннуң шаңналы дээш тыва национал хүрешке чаңчыл болган маргылдаа болуп эртер.

«Шын» солун —Тыванын социал-экономиктиг, культурлуг хөгжүлдезин чырыдарынга, шиитпирлээринге киржип турар кол парлалга органы болбушаан, тыва национал хүрешти сайзырадып, ону аныяктар ортузунга нептередиринге хөй-хөй чылдар-да бодунуң төлептиг үлүг-хуузун киирип келген. Республиканың шыырак дээн мөгелери «Шын» солуннуң шаңналы дээш маргылдаага киржип, аңаа шаңналдыг черлерни ап чорааш, улуг спорттуң делгем оруунче кирген дээрзин айтып каары чугула.

Хүреш **май 9-та 14 шакта Тыванын 5 чылы аттыг стадионга** эгелээрин дыңнадып тур бис. Аңаа республиканың болгаш найысылалдың эң шыырак мөгелери киржир.

Маргылдаа колдуунда деткикчилерниң идепкейлиг киржилгези-биле эртип келген.

Бай-шыырак организацияларны, сайгарлыкчыларны, тыва хүрештиң мөгейикчилерин «Шын» солуннуң шаңналы дээш эртер бо маргылдаага деткикчи бооп киржирин улуу-биле диледивис.

БАШТАЙГЫ ДЕТКИКЧИЛЕР

1. ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак.
2. ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Д. Ооржак.
3. Садыг бажыңы «Гаруда».
4. Республиканың одаар үүлдү садып-сайгарар конторазы (начальниги А.Д. Ооржак).
5. Республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле агентилел (удуртукчузу С.В. Сапелкин).
6.ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады М.К. Куулар.
7.Күрүнениң механизастаттынган ажылдар чорудар эргелели (начальниги С.В. Есипов).
8.«Федералдыг автоорук М-54 «Енисей» эргелели (начальниги С.С. Санаа).
9.«ВЕСТ-Офис» КХЭ садыгбүдүрүлге фирмазы (директору М.М. Шогжал).
10.«Юбилейный-001» автобүдүрүлге.
11. Кара-Хөл суму чагыргазы (чагырыкчы А.Д. Иргит).
12.Кызыл кожуунну Ээрбек сумузунда арат Алаш-оол Монгуш.

Деткикчилерниң кээри уламчылап турар.

Тыва Республиканың Муниципалдыг чөвүлелинде

ЧОННУҢ ЧУРТТАЛГАЗЫ-БИЛЕ ТУДУШ

2006 чылдың апрель 7-де Тыва Республиканың Муниципалдыг чөвүлелиниң баштаар чериниң хуралы чөвүлел даргазының оралакчызы Ю.Ананьинниң башкарылгазы-биле болуп эрткен.

Ук хуралга 2006 чылдың январь 1-ден республиканың девискээринге «Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганы организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг № 131 хоойлу удуртулга-башкарылгаже күштүг бооп киргени-биле, тус-тус черлерде ооң күүседилгезиниң канчаар боттанып эгелээнин Чөөн-Хемчик кожуунның Чыраа-Бажы суурнуң чижээнге чугаалажып көрген. Бо талазы-биле кыска илеткелди суурнуң баштаар чериниң удуртукчузу Никита Оолакович Кара-Сал кылган.

Чыраа-Бажының тус чер бот-башкарылгазы суурнуң девискээринге соңгулданы организастап, башкарыкчы дарганы, девискээрниң Төлээлекчилер хуралынга 11 депутатты соңгуп алган болгаш конкурс түңнели-биле суурнуң администрация даргазын томуйлаан, чаа хоойлу-дүрүм негелдезинге дүүштүр ажылын эгелээннер. Төлээлекчилер хуралында доктаамал үндезинде 4 комитет база 2 комиссия дугуржуп, бадылаттынган план езугаар ажылын чорудуп турар. Федералдыг № 131 хоойлуну боттандырар арга-биле 2005 чылдың июль айдан 2006 чылдың март айга чедир негеттинип турар 34 нормативтиг хоойлу-дүрүмнерни ажылдап кылгаш хүлээп алганнар, ооң иштинден көдээ чурттал чериниң кол хоойлу-саавыры болур Устав болгаш бюджет чогуур үезинде бадыткаттынганнар. Бюджет орулга талазы-биле 18 421,0 муң рубль, чарыгдалдар — 18 516,0 муң рубль, дефицит (чедишпес карылга) — 95,0 муң рубль кылдыр көрдүнген.

Суур администрациязының балансызында ниити өөредилгениң ортумак школазы, 3 уруглар садиктери, культура төвүнүң одаа, библиотека, 12 чыдар орунга көрдүнген участок эмнелгези бактаап кирип турар. Ол ышкаш суурнуң девискээринде Чадаана хоорайның садыг шугуму, арга-арыг ажылагыйы, почта, элээди ургларның спорт школазының салбыры, электри четкизиниң подстанциязы, «Ак-Хорум» МУП, көдээ ажыл-агый кооперативи, биче бизнестиң 24 сайгарлыкчылары болгаш өске-даа угланыышкыннар боттарынга онаашкан ажылхерээн чорудуп турарлар. Девискээрде чурттакчы чоннуң ниити саны 1989 кижи.

Тус чер бот-башкарылганың тургустунуп сайзыраарынга, ооң ажыл-ижинге, удуртулгазынга улуг идигни ук башкарылганың дугуржуп, хүлээп алганы шиитпирбарымдаалары болгаш оларның херек кырында күүселдези кол рольду ойнаар ужурлуг. Ынчангаш бот-башкарылга, күүседикчи органнарга хөй чылдарда ажылдап чораан арга-дуржулгалыг кижи болгаш Никити Оолакович уштап-башкарылга шиитпирлерин белеткээринче, оларны хүлээп алыр хурал-суглааларның чогуур деңнелинче улуг кичээнгейни салып турар. Ук башкарылганың коллегия хуралын эрттириниң регламентизин (чурумнегелдезин) хүлээп алган. Ол регламент езугаар коллегия хуралы көрдүнген планбиле ай бүрүзүнүң үшкү неделязының четверг санында 10 шакта администрация черинге организастыг эртип турар. Коллегия кежигүннери 7 төлептиг болгаш харыысалгалыг кижилерден тургустунган. Хуралга көөр хүн айтырыгларын суур башкарыкчызының шынзытканы-биле 10 хонук бурунгаар белеткээш, коллегия кежигүннеринге таныжып, белеткенип алыры-биле тарадып турар. Коллегия хуралының белеткел ажылында 4 кижи составтыг комиссия хаара туттунган. Белеткел ажылының шынарын бедидер сорулга-биле тус черниң депутаттарының болгаш активчилериниң аргадузазын база киириштирип турар.

Айтырыг бүрүзүнге хамаарылгалыг ажылдакчылар доклад-дыңнадыгны кылган соонда, хурал киржикчилериниң санал-оналын өөренип көргеш, тускай шиитпирни хүлээп ап турарлар. Ук шиитпир хурал даргазының ат салганы-биле тус чер девискээринге күштүг бооп эгелээр болгаш хамаарылгалыг албан черлериниң, организацияларының башкарылгаларынче күүседирибиле 2 хонук иштинде тарадып турар. Колла чүве — шиитпир күштүг болганы-биле херек кырында ооң күүселдезин чедип алыры чугула черни ээлеп турар. Ынчангаш кожуун болгаш тус черниң хүлээп алган шиитпирлериниң күүселдезин «чугула» деп санап көргеш, оларның контролюн администрация даргазының оралакчызынга база девискээрде турар албан организация даргаларынга дорт онааган. Удуртулга болгаш күүседилгеге хүлээп алдынган документилер контрольдан үнгүжеге чедир, айыткан үе иштинде, оон канчаар күүсеттинип турарын суур администрациязының неделя санында понедельникте эртип турар аппарат хуралынга база план езугаар көрдүнген «контроль шагынга» чугаалажып турар. Доктаал-шиитпир үезинде «күүсеттинмээн» таварылгада, чогуур түңнелди үндүрүп, немелде хемчеглерни алыры-биле дагын катап айтырыгларны администрация хуралынче киирип турар.

Муниципалдыг чөвүлелдиң хуралынга Чыраа-Бажы суурнуң баштаар чериниң удуртукчузу Н.О.Кара-Салдың дыңнадыын кичээнгейлиг өөренип көргеш, удуртулгага өзек, даянныг болур шиитпир-доктаал талазы-биле ажыл-чорудулгазы чогуур деңнелде чоруп турар деп үнелелди берген.

Чөвүлелдиң кежигүннери А.Н.Максимов, М.М.Анчи, В.Ш.Сат, Ю.Ю.Ананьин, Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының баштыңы Н.Х.Куулар саналдарын бергеннер.

Федералдыг № 131 хоойлунуң негелдези-биле тус чер чагыргаларында хөй аныяк, чаа удуртукчулар соңгуттуруп келгени-биле оларның ажыл-ижинде бергедээшкиннер база эвээш эвес бооп турар. Нормативтиг хоойлу-дүрүмнерни тус-тус черлерге ажылдап кылырда бо талазы-биле тускай белеткел эрткен юрист чедишпези-биле база ол ышкаш үндезин кылдыр даянып алыр чамдык хоойлу-дүрүмнериң чаа көрдүнүп турары-биле ол айтырыгларны чедир кылырда чогуур деткимче негеттинип турар. База ол ышкаш тус черниң комплекстиг социал-экономиктиг программазын болгаш бюджедин тургузуп белеткээринге, ооң иштинден бюджеттиң орулгалыг кезиин канчап бедидип алырыл дээн негелделер чоннуң чурттал газы-биле тудуш өзек айтырыглар бооп турар.

Ынчангаш бо негелделерни шиитпирлээрде Чазак деңнелинден эгелээш, хоорай, суурлар деңнелинге чедир демниг ажылдаары чугула.

Бавуу ХОВАЛЫГ,
Муниципалдыг чөвүлелдиң секретариадының килдис эргелекчизи.

Бүгү-россияның Экологтуг айыылдан камгаланырының хүннери эгелээн

БОТТАРЫВЫСТАН ДОРТ ХАМААРЖЫР

Сөөлгү чылдарда республиканың экологтуг айыыл чок чоруунче улуг кичээнгейни ТР-ниң Чазаа салып турар апарган. Ооң тодаргай чижээ, Хову-Аксы кобальт комбинадының хоралыг бүдүмелдерин ол девискээрден чайлаткан болгай. Бистиң Тыва чуртувус кайгамчык каас-чараш бойдус чурумалдыг болгаш чурт иштиниң болгаш даштыкыдан келген туристерниң кичээнгейин хаара тудуп турар. Ниитизи-биле алырга, Тыва Республика Сибирь регионунда арыг агаарлыг, агым сугларлыг, ховар дээн эм шынарлыг аржаннарлыг онзагай булуңнарның бирээзи болуп турар. Ынчангаш бистиң республиканың чурттакчылары чайгы шөлээзинде кайда-чүде улуг өртектиг курорттар кезип чорбайн, бодунуң чуртунуң иштинге кадыын быжыглап ап турары өөрүнчүг.

Сөөлгү чылдарда Тываның аржаан сугларын арыг-силиг ажаап тудары болгаш аржаанчыларга таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле кожуун, суму чагыргалары тодаргай хемчеглерни ап чорудуп келген. Кызыл хоорайның чоогунда Кундустуг аржаанын чаартып кылып,ооң девискээрин тыва езу-чаңчылдарга дүүштүр каастап кылганы дыка-ла таарымчалыг болган. Ол аржаан Саян артындан ажып келген Кызыл хоорайже кирер оруктуң аксында чыдар болгаш баштай келген аалчыларны уткуп хүлээп алырынга таарымчалыы-биле онзагай. Черле ынчаш кожуун, суму чагыргалары амдыгааштан эгелээш тус черде турар, чурттакчы чоннуң чайын дыштанып эмненир аржаннарынче улуг кичээнгейни салып, аржаанчыларга арыг-силиг, таарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле боттуг хемчеглерни алыры чугула.

Республиканың экологтуг айыыл чок чоруу санитарлыг ашталгадан дорт-ла хамааржыр. Чоокта чаа ТР-ниң Чазаа «Республиканың чурттакчылыг суурларынга болгаш хоорайларынга чаагайжыдылга болгаш санитарлыг ашталга талазы-биле субботниктерни болгаш шалыпчы айны эрттирер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ол-ла доктаалда чаагайжыдылга талазы-биле шалыпчы айның чоруп турар үезинде Кызыл хоорайның девискээрин бүдүрүлгелерге болгаш албан черлеринге быжыглааш, ашталганы чорударын дааскан. Бо доктаалдың күүселдези канчаар чоруп турарының талазы-биле үнүүшкүннүг рейдини чоруттувус.

Кызыл хоорайның албан черлери, организациялар болгаш бүдүрүлгелер санитарлыг ашталга болгаш чаагайжыдылга талазы-биле шалыпчы айга багай эвес киришкеннер. Дыка хөй организациялар, бүдүрүлгелер боттарының быжыглаан девискээрлерин аштап-арыглап кышкы боктан арыглаан.

2004 чылда Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганындан бээр 90 чыл болган юбилейин байырлаар бүдүүзүнде хоорайның каш чылдар иштинде чыглып келген богун аштап-арыглап, хоорай чагыргазы улуг ажылды кылып чорутканын кызылчылар ам-даа утпаан. Хоорайывысты олла хевээр арыг-силиг тудаалыңар деп хоочуннар бистиң солунувуска бижип турдулар.

Хоорайывыс мындыг байдалда турар.

Ам хоорайывыста байдал кандыгыл деп айтырыг тургустунуп кээр. Байдал нарын. Эрги чаңчылывысче эргилип кел чыдарын бо чоруп турган рейдиниң кежигүннери эскерген. Борта чамдык тодаргай чижектерни киирип көрейн. Хоорайның Тыва эки турачылар кудумчузунуң хавак кырынче төнген ужунда, тулаа чоогунда улуг бокту ийи чыл бурунгаар (та чеже тонна бок турган чүве) арыды аштап-арыглаан турган. Ам ол чоок кавының бажыңнарының чурттакчылары катап-ла богун олче төккеш турупкан. Ол хамаанчок чамдык кижилер машиналыг келгеш богун ынаар төп турар апарган. Ам ол девискээрде бок бир оваа болу берген азы, өскээр чугаалаарга, ийи чыл мурнунда турган хевиринче шилчип кире берген.

База-ла Тыва эки турачылар кудумчузунда ара кагдынган аптека тудуунуң иштинче кирер болза, кижи муңгарай бээр. Хоорай тояанчыларының албаннаар бажыңы кылдыр хуула берген. Бо ээзи тывылбаан тудугну бир-ле болза, долгандыр херимнээш, шуут дуглаары негеттинип келген.

Чылыг дүжүп, час, чай, күс үезинде хоорайны бир бокталдырып турар кижилер болза сайгарлыкчылар-дыр. Бо рынок үезинде садыг кылбайн чоруур кижи чок чыгыы-ла болгай, чылыг уеде олар автооруктар кыдыынга, бажыңнар азыынга, садыглар чанынга, хөй улус чыглыр черлерге садыглааш туруптар, чоруптарга, богу артып калыр. Бо айтырыгны чурумчудар үези келген.

Экология дээрге-ле бисти долгандыр турар хүрээлел — арыг агаар, агым суглар, арга-арыывыс, оът-сиген-не болгай. Ону кижи бүрүзү камгалаар, хайгаараар ужурлуг. Хоорай иштиниң тарымал ыяштарынче улуг кичээнгейни салыры негеттинип келген. Бистиң сайгарлыкчыларывыс садыг азы офис ажыдар дээнде-ле, кымның-даа чөпшээрели чокка, хөй ыяшты кезип, үреп, хоорайның чаагайжыдылгазынга улуг когаралды чедирип турар. Экологияның айыылындан камгаланыр дээр болза, ол бир дугаарында чурттакчылардан хамааржыр. Бодунуң чурттап турар девискээринден эгелээш арыг-силигни тудары чугула. Хоорайның чер бажыңнарының чурттакчыларының чамдыызы богун кудумчуже үндүр төп турары чажыт эвес-ле болгай.

Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелелиниң ажылдакчылары бодунга бердинген эргезинге дүүштүр албан черлеринге, организацияларга болгаш чурттакчы чонга хамаарыштыр тодаргай ажылды Бүгү-россияның апрель 20-ден 30-ге чедир «Экологтуг айыылдан камгаланырының хүннериниң» негелдезинге дүүштүр чорудары негеттинип келген. Хоорай иштиниң чамдык черлеринде өлген дириг амытаннарның сектери безин чыдып турар, чылып кээрге чыдып, оон аарыг-хамчык-даа үнүп болурунуң байдалы тургустунуп турар.

Хоорайларның, суурларның санитарлыг ашталгазы болгаш чаагайжыдылга талазы-биле ТР-ниң Чазааның доктаалы база бар, ооң-биле чергелештир экологтуг айыылдан камгаланырының хүннеринге дүүштүр кожуун, суму чагыргалары чурттакчы чон-биле долгандыр турар хүрээлелди камгалаар, хоорай, суурларны арыг-силиг тудар талазы-биле улуг ажылды чорудары чугула. Бир эвес экологтуг айыылдан камгаланыр дээр болза, ол бистиң бир демниг ажылывыстан дорт хамааржыр апаар.

Сергей ХЕРТЕК.

Тыва эки турачылар кудумчузунуң бажында боктар.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

«ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮП, ДЕТКИП ТУР БИС»

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың соңгукчуларга Кыйгырыынга хамаарыштыр хөй медеглелдер, чагаалар, материалдар, кыйгырыглар, хуралдар протоколдары редакцияга кээп турар. Мында оларның чамдыызын допчулап киирдивис.

ИДЕГЕЛИВИС БҮТПЕДИ

Россияның Президентизи В.В. Путинге кыйгырыгга ат салган 13 депутат дээрге Улуг Хуралдың ынай кезии ышкажыл. Ооң Регламентилерин орта барымдаалавайн, ТР-ниң амгы Чазак Даргазының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте дүжүрерин негеп турары келир соңгулдаларга ол-ла эптиг черлеринге артып кааксап турар кижилерден үнүп турар деп бодаар бис. Биске эпчок, ыянчыг чүве чүл дээрге, Улуг-Хем кожууннуң округтарындан соңгуткан К.А. Бичелдей, К.Т. Даваа ында бар болуп турары.

Улуг-Хемниң соңгукчулары депутаттарывыстың экономика, социал-амыдыралга боттуг салыышкынын көрбейн тур бис. Хоойлужудулга палатазы Чазак-биле-ле «беришкен» болур. Азы олар Чазак Даргазынга бүзүревезин чарлааш, Хоойлужудулга палатазын тарадырын чедип алыксап турар бе, ынчан дараазында соңгулдаларда оларның «деңзизи аартай бээр» деп бодап турлар ирги бе? Улус шала «базындырганнарны» деткий бээр таварылгалар бо-ла турар. Чижээ, саң-хөө хажыдыышкыннары дээш, кем-херекке онааажыр деп турган улуг эмчивис К.Т. Даваа 2002 чылдың соңгулдаларынга үнүп келди. К.А. Бичелдей, ону бүрүткээни шын эвес деп кожууннуң соңгулда комиссиязы айтырыг көдүрүп кээрге, 2003 чылда Хоойлужудулга палатазынче «эрте» берди.

2005 чылда Шагаан-Арыгның одалга системазы доңуп кааргa, күүсекчи органнар чөптүг харыысалгага онаашкан, Чазак база буруулуг кылдыр депутаттарывыс маадырландылар.

Политиктиг «сайгарылгалар» кижилерниң амыдырал байдалын хандырарынга ажыглаттынмас ужурлуг деп санаар бис.

Ооң кадында Чазак Даргазынга удур бадылаан депутаттарывыс бистиң, соңгукчуларының аан, санал-оналын айтырбааннар. А депутат бир дугаарында ону бодаар ужурлуг эвес бе? Бо таварылгада оларның ол кыйгырыын деткиир бе деп аан.

Ынчангаш бис, соңгукчулар, Чазак-биле удур туржуушкунну, политиктиг божаңнадыышкын кылыр арганы шилип алган кезек депутаттарны боттарының хөөну-биле ындыг-мындыг чүве үндүрерин соксадырын, оларның мөзүлүг, топтуг болурунга бүзүрээн хөй муң соңгукчуларның эргелерин, демократияны хүндүлээрин кыйгырып тур бис.

А. Серен, С. Канчыыр-оол, А.Ч. Ондар, С.А. Кенден, У. Дамдын-оол, А. Суктер-оол, А.Монгуш, Л. Доспан-оол, В. Кодур-оол ат салдывыс.

ЧАҢГЫС КИЖИЖЕ ЧУУЙ КАГБАС

«Чаңгыс эптиг Россия» партиязының Найырал эге салбырының хуралының протоколундан.

Апрель 3. 20 кежигүн, 3 талалакчы олурушкан.

Бо талазы-биле таныштырылганы партияның девискээр организациязының күүскомунуң ажылдакчызы А.С. Куулар кылган.

С.К. Ондарның саналындан: Чуртувус буурап барды, үлетпүр чок деп турар бөлүк депутаттар ооң мурнунда чогум-на бо буруудадып турары айтырыгларны харыылап турган харыысалгалыг даргалар. Олар оозун ыыттаваннар. Чүге чаңгыс кижиже чууй каап турарларыл? Боттары ооң орнунга олуруксап турарлар эвес бе? «Чаңгыс эптиг Россияның» ады-биле чагдынарга чараш эвес-тир. Оларны партиядан үндүргенин деткиир мен.

О.К. Донгак: Өске регионнар-биле деңнежир дээрге дыка хөй байдалдар дүүшпес, ынчанмыже ажылдаксаар кижи ажылдай бээр, арагачылардан аңгыда.

К.А. Бичелдей 90 чылдарда Улусчу фронтузу-биле канчанган ийик, дыка хөй орус чурттакчылар көжүп чоргулай барды чоп. А Россияның хоорайларынга өөренип турган бистиң аныяктарывыс дыка берге байдалга таварышты. Ам база ынчап барза канчаарыл, — тыва улустуң ат-алдарынга дегзе? Ш.В. Кара-оол оппозицияга турду, ам Чазакка ажылдаар деп үвени билген, кичээндиригни алган-дыр.

В.И. Сүге-Маадыр: Чазак Даргазын хоойлу дүүштүр соңгаандыр, хоойлу езугаар ажылдаар азы ажылдавас. Четпестер кайдадаа хөй. Демги ол эвээш депутаттарның хөделиглеринге удур мен.

В.Ө. Дөмүр-оол: Чазак Даргазы хоойлуда айыткан хуусаазынга чедир ажылдаар ужурлуг. База-ла соңгудуп алган депутаттар эпчок үве кылдылар. Бистиң партияның кежигүннери — башкылар өөреникчилеривис, адаиелер-биле ажылдаар болзувусса эки. Чон үвениң ужурун билир кылдыр.

А.А. Түлүш: Каш депутат Чазак Даргазы улуг делегация составынга Кыдатка чоруп турда, дуюкаа, артындан халдаашкын кылган. Кижизиг эвес үве-дир. А чогум Чазак биле Парламент удур туржуушкун чок ажылдаза чогуур-дур ийин. Ынчап турар болза, эки үвээ чедирбес. Политчөвүлел шын кылган.

Н.Ш. Шавы: Бистиң партиявыс чон хамык үвени шын билип турзун дээш ажылдаар ужурлуг бис.

Доктаатканы: Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Кыйгырыын база Регионалдыг политчөвүлелдиң шиитпирин деткиир.

Хуралдың даргазы А.А. Түлүш, секретары С.Д. Санчы ат салган.

КАНДЫГ-ДАА ЧӨРҮЛДЭЭ ХЕРЕКЧОК

Кызылдың № 2 школазының коллективи апрель 5-те хуралдааш, ындыг уткалыг шиитпирни хүлээп алган. Ш.Д. Ооржактың Кыйгырыынга хамаарыштыр ол шиитпирге 56 кижи ат салган: Т.Г. Ондар, Д.Х. Куулар, С.А. Сат, М.Д. Наксыл, Л.Б. Ооржак, К.М. Дугар-Сюрюн болгаш өскелер-даа санал бергеннер. Шиитпирде чугаалап турары мындыг: Чазак Даргазының Кыйгырыын чүүлдүгзүнүп, деткип тур бис, каш депутаттың «ажылын» буруу шаптывыс. «Биске чаа-чаа фракциялар аразының, партиялар, нациялар аразынга болгаш өске-даа чөрүлдээлер херекчок. Республикага тайбың болгаш чөпшээрежилге херек».

СОҢГУЛДАГА ШИИТПИРЛЕТТИНЗИН

Кызылдың № 1 М.А. Бухтуев аттыг школазының коллективиниң ниити хуралынга май 5-те хүлээп алган шиитпиринде мынча дээн: «Байдал бисти дүвүредип тур... Ындыг чөрүлдээ Тыва Республикага политиктиг оожургалдыг чорукту чидиглендирип болур. Политиктиг чорудуг хоойлу-дүрүмге дүүштүр хөгжүүр ужурлуг. Дараазындагы соңгулда кампаниязының-на үезинде эрге-чагырга айтырыглары шиитпирлеттинзин. Чазак Даргазын хуусаадан эрте кыйгыртырынга удур бис.

Хурал даргазы Г.Г. Филимонова, секретары С.В. Ощепкова болгаш коллектив кежигүннери 50 кижи ат салган.

РЕФЕРЕНДУМ ШИИТПИРЛЕП БОЛУР

Совет Эвилелиниң Маадыры Н.Н. Макаренко аттыг № 15 лицей коллективиниң апрель 3-те болган хуралынга 43 кижи киришкеш, мындыг бодалдарын илереткен: депутаттар биле Чазак аразында маргылдааны референдумга шиитпирлеп болур, — бир эвес чоннуң бодалын биликсээр болза; соңгулдалар мурнунда шуугаазын херекчок, депутаттаар күзелдиг улус аңаа буруудадыышкыннар чок белеткензин; эрге-чагырганың үш адыры ниити дем-биле чон дээш ажылдазын; туруштуг турум чорук херек. Бүрүн эргелерниң хуусаалары бар-дыр, ону сагыыр херек. Депутаттар-даа болза хоойлуларны хажытпас ужурлуг.

Протоколга профэвилел комитединиң даргазы Е.В. Суваноол, лицей директору С.М. Ощепкова ат салган.

МОНУ СОҢГУКЧУЛАР КӨДҮРГЕН ИРГИ БЕ?

«Россияны катап тургузарының партиязының» Тыва Республикада Регионалдыг салбырының кежигүннери Л.В. Кунчу, М.М. Кунчу, А.К. Делгер март 30-де ат салгаш таңмалаан чагаазында ынча деп айтырып турар. Ийи дугаар айтырыг мындыг: Чүге ындыг шыңгыы айтырыгны Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының сессиязынга чугаалажып көөр кылдыр киирерде депутаттар-биле баш удур калбаа-биле чугаалажып көрбээн чоор?

Бо айтырыгларга харыыны авторлар негеп турар. Оон аңгыда «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының фракциязының кежигүннери бөлүк депутаттар ындыг шыңгыы политиктиг айтырыгларга хамаарыштыр ук партияның Политчөвүлели-биле дугурушпайн шиитпир хүлээп ап турарының ужуру, ук депутаттарның туружу эки-ле билдинмес-тир. Политчөвүлел фракция кежигүннериниң хөделиглеринге боттуг үнелелди бээр болгаш партия чурумун үрээннерге шыңгыы хемчегни онаар ужурлуг дээн бодалын олар бижээннер.

Чоннуң үнү күштүг

УДУРТУЛГАЗЫНГА АГРОНОМНАП ЧОРДУМ

«Соон хынаар, мурнун көөр» деп бистиң өгбелеривис кончуг шын, чиге сөглеп чораан. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге ажылдаа-ла 40 чыл болуп, амыдыралдың кандыг-даа оруун көрүп келдим. Ол ажылдап чораан үемде ажыл-агыйга чүү турбады дээр. Шаңнадып-мактадып, кончудуп, хемчээдип-даа чордум. Кижи бүрүзү ыяап-ла ону эртер дээрзинге ам бүзүреп чор мен. Амыдыралда ындыг каалама орук чок, шаптараазыннар албан турар, ону шыдап эртер, ылаңгыя көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези. Өөренип алган эртемин канчаар деп, ынчаар-ла амыдыралымны агроном-экономист болуп, көдээ бүдүрүлгелерге ажылдап эрттирдим.

Ол ажылдап турар үемде амгы Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың удуртулгазынга агрономнап турганым бо-ла сактыр-дыр мен. Ол совхоз директору, мен агроном. Көдээге ажыл черле үргүлчүүн түлүк — часкы, күскү сезоннар, кыжын мал оолдаашкыны, сүт саалдазы дээш-ле, баар. Совхозувус директорунуң ажыл-чорудулгазын шуут кайгап чугаалажыр бис.

Фермага инек саалдазының үезинде эртенгиниң 4 шакта саанчыларны мурнай бо келген турар, часкы хову ажылының үезинде суг идии кедип алган суггатчылар-биле чер суггарып хонгулаар дээш, ону бижип сактыр болза үе херек. Ол ажылдап турган үемде чаңгыс-ла билбээн чүүлүм, ол даргам черле кажан дыштанып удуп турган ирги деп бодаар-дыр мен ийин. Ынчаар-ла ол даргавыс совхозтуң экономизинден эгелээш, Чазак Даргазынга чедир ажылдап, ам-даа ажылдап чоруур. Ооң эрткен оруун республикада билбес кижи чок, хүндүлээр, чоргаарланыр, бүзүрээр, идегээр.

15 чылдың дургузунда кончуг берге үелерде бисти түретпейн эрттирип, амыр-дыжын харамнанмайн, ажылдап чоруурун билир бис. Республиканың социал байдалы дээш, Россияның чазаа-биле кайы хире сырый ажылдап турарын чон эскерип, угаап билип турар.

Ооң Тывага чок турганын Хоойлужудулга палатазының каш депутады ажыглап Россияның Президентизинге чоруткан кыйгырыы кижи бүрүзүн дүвүредип, ол депутаттарның ажыл-чорудулгазын буруу шаап, оларның арыннүүр чогун азыг бүрүзүнде чугаалажып тур. Силерни мен ам кымнар дээрзин безин билбес-тир мен. Ылаңгыя Оюн, Бичелдей. Ол 12 депутатты төөредип, күткүп, көгүдүп турар кижи Бичелдейдир. Каадыр-оол деп ат боду кончуг чараш тыва ат-тыр, а эдилеп чоруурунар канчап-даа дүүшпес-тир. Силерни Чазак Даргазы хүндүлеп, ажылдазын дээш хумагалап, камгалап чораан болдур ийин.

Мен кезээде кандыг-даа ажылды анализтеп, номчуп, түннеп турар кижи мен. Чылдың-на Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондарның отчедун сонуургаар-дыр мен. Тыва чоннуң социал байдалы дээш барбаан, четпээн чери чок. Школа, уруглар албан чери, Москвада өөренип турар тыва студентилерге дузалажып турары дээш. Бичелдейниң Күрдумага чүүү кылып, канчап турганын черле номчуваан, билбес-тир мен.

Силерниң бо хөделиишкиннериңер арын-нүүрүңерге артсын, кандыг түннелдиг болурун үе көргүзе бээр.

Маадыр ООРЖАК,
Барыын-Хемчик кожууннуң Төлээлекчилер хуралының депутады.

ДАРГАВЫС ШЫДААН БОЛДУР ИЙИН

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының 13 депутадының март 22-де Владимир Путинге кыйгырыг хүлээп алган хөделиин, бистер, бөдүүн чон, сагыш аарып дыңнадывыс.

Бичии, эвээш санныг чон, бистер, тывалар, эки ажылдыг Даргавыс Ш.Д. Ооржакты ынчаар бүдүн Россияга ажылы багай деп чемелээривиске кайын боор, дээрги депутаттар. Частырыг кылбас күрүне баштыңчылары, хааннар-даа турбаан, ону билбес кижилер-даа чок. Делегейде деска кижи кайда боор, дилээшдаа тыппас бис. Чазактың Даргазын дүрген ажылындан халаар дээн политикаңар боттанмас чүүлдүр. «Республиканың агроүлетпүр комплекизин хоозураткан» деп турар-дыр силер. Агроүлетпүрнүң хоозураанынга чаңгыс Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак буруулуг боор эвес, албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң удуртукчулары, чагырыкчылар, тус черниң депутаттары болгаш силер, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттары, база буруулуг силер. Бистер силерни республикавыстың сайзыралынга улуг үлүг-хуузун кииришпирзин дээш бүзүрээш, соңгаан болгай бис. Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакты чемелеп, хөй-хөй документ ажылдазыннар дивээн бис.

Соңгуп алган Даргавыс соңгуткан үезинге чедир ажылдаар, ол ажылдап шыдаар-даа. Бөдүүн, чончу, биче сеткилдиг хүндүлээчел кижи-ле болгай. Чону дээш кезээде сагыш аарып чорууру илдең. Ырак кызыгаар черде карахөлчүлерниң, бистерниң, караавысты, угаанывысты чырык-биле чырыткан. Ооң ачызы-биле кежээ ажыл соонда ном, солун-сеткүүлдү номчуп турар аргалыг апарган бис. Ол чүл дээрге Даргавыс Ш.Д. Ооржактың биске чедирген улуг ачы-буяны. Бөдүүн үеде чадашкан ажылды рынок реформазының кончуг берге үезинде даргавыс кылып шыдаан болдур ийин. Ам Алашты кежир көвүрүглер болу бээр дээрзинге бистер бүзүрээр бис. Көвүрүг тудуу ам-даа уламчылап турар.

Кандыг-даа соңгулдаларда олла сайыттарның, даргаларның аттарын депутатка кандидатура кылдыр киирген болур. Бо удаада оларның чес-холазы көстү берген боор, чонум. Депутаттарны шилип алыры бистерден хамааржыр болгай, ынчангаш ам келир соңгулдаларда төлептиг оолдар, кыстардан шилип ап көрээлиңер, чеже-ле ол-ла депутаттарны соңгуур бис, болзун. Аныяк, биче сеткилдиг, бөдүүн, чону дээш бердинген кижилерни шилиирин үе негеп келген.

Эп-найыралдыг бооп, кандыг-даа деңнелге бот-боттарывысты хүндүлежип чурттаалыңар!

Раиса ХЕРТЕК,
библиотекарь.
Кара-Хөл суур.

Тус чер бот-башкарылгазы

Демирни кызылы-биле...

Тус чер бот-башкарылгазының чаа хоойлузунга дүүштүр ажыл талазы-биле Өвүр кожуунуң Саглы сумузунда бо чылдың эгезинден тура кылып чоруттунуп турар ажылдар болгаш аңаа хамаарыштыр бодумнуң саналоналымны номчукчулар-биле үлежикседим. Ук хоойлуну 2003 чылдың октябрь айда хүлээп алган. Бо талазы-биле семинарлар, белеткел ажылдары эртип турарының дугайында материалдар 2004 чылдың декабрь айдан эгелээш, 2005 чылды төндүр парлалгага чырыттынып келген. Ынчап кээрге, белеткел ажылдарынга үе чедер болгаш артар турган аа?

Өвүр кожуунуң Саглы сумузунда тус чер бот-башкарылгазының талазы-биле белеткел ажылдары үнүп келген Ыт чылының бирги айының төнчүзү-биле доозулган деп бүзүрелдии-биле чугаалап болур. «Демирни кызылы-биле согар» дээри ышкаш, ам чүгле бурунгаар үзел-бодал-биле ажылдаары арткан. Муниципалдыг сумуну эргелеп-башкарары-биле ооң дээди органнары — сумунуң баштыңы депутаттары-биле кады соңгуткан. Баштыңында мооң мурнунда суму чагырыкчызынга ажылдап турган Владимир Сагаанович Ооржакты чон база катап деткип, өрү депшиткен.

Сумунуң чагырга даргазы мурнуку чылдарда суму чагыргазынга ажылдап чораан Шолбан-оол Начын-Бораевич Саая болган. Кайызы-даа арга-дуржулгалыг, эртем-билиглиг аныяк даргалар. Сумунуң чагырга даргазы Ш.Н-Б. Сааяның чугаалап турары-биле алырга, чаа хоойлуга дүүштүр ажылдаарда, бир-ле дугаарында, бюджеттиң 60 хуузун бодунуң орулгазы-биле долдурарын чедип алыр. Ону чедип алырда ажыл чок, пенсия назыны четпээн кижилерни ажыл-биле хандырар. Суму девискээринге биче бүдүрүлгелер, арат ажыл-агыйын сайзырадыр. Бо талазы-биле күзелдиг кижилерге хуу чок чээлини берип болурунуң аргалары барын чугаалап турар. Ол шын, ядыы-түреңги байдалдыг дээрге-ле, бир-ле дугаарында ажыл чок кижилер-дир. Бир эвес кижилерни ажыл-биле хандырыптар чүве болза, ядыы-түреңги, чединмес чорук чавырлып эвээжээриниң магадылалы турар ужурлуг.

Сумуда чүгле эвээш санныг сайгарлыкчылар, бюджеттен шалың ап орар башкылар, даргалар үндүрүг төлеп шыдаар болгай. Ынчангаш Саглы сумузунда шыдал-быразы кошкак кижилерниң бажыңының участоктарын, девискээрлерин кызырар ажыл чоруттунуп эгелээн. 2005 чылдың түннелдери-биле алырга, кожуунда эң хөй чединмес өг-бүлелерлиг суму Саглы («Өвүрнүң судалы» солунда, кожуун чагыргазының илеткелинде) болуп турар. Оон ыңай муниципалдыг сумуларның девискээринде турар эмнелге пунктуларының, культура бажыңнарының ажылдакчыларының шалыңын болгаш ол албан черлериниң одаар чүүлү, чырык өртээ, септелгелерин көдээ чагырганың күсели-биле чорудар дээн болгай, ынчап кээрге бергедээшкиннерге таварышпазы-биле бо ажылдың санаашкынын ыяк чорудуп, ажылдың планнаашкынын баш бурунгаар көөрү чугула. Федералдыг № 122 хоойлуну Тыва Республика деткип, 2006 чылдан эгелеп тус-тус черлерниң амыдырал байдалында боттандыра берген чүве болганда, бодум хуумда мындыг саналдарны киирикседим.

1. Амгы үеде чурттакчы чонга берип турар чээлилерни ажыл чок, амыдыралы чегей өг-бүлелерже угландырза эки. Чүге дээрге рынок шилчилгезинче кирип турар үеде амыдыралы четчир улустар күрүнениң чээли акшаларын ап турган, ынчалза-даа олар ажыл-агыйын шуудатпайн барган. А бир чамдыктары хуузунда ажык-кончаа сүрүп чоруй барганы чажыт эвес, мен мону Саглы сумузунга хамаарыштыр бижип ор мен.

2. Чээли алган кижилерниң талазынче улуг хыналда контрольду күштелдирер. Оларже үнүүшкүннерни удаа-дараа кылып, кандыг мал кадарып, кандыг культура тарып, кандыг продукция бүдүрүп турарын тус черниң чурттакчыларынга дыңнадыр. Ол продукцияларның хөй кезиин иштинге сайгарза, бюджет орулгаларынга дузалыг хире.

3. Бо ажылды анаа кара угаан-биле бодааарга, 1940 чылдарның төнчүзүнде тус черлерге МЧАЭ-лерни тургузуп турганынга дөмейлешкек. Ынчалзажок хөлүн эрттир үүрмек-даа ышкаш. Күрүнеде чээлиге бээр акша-хөреңги бардыр. Ол акшаларны мөөңнээш, мал бажын көвүдедир саткаш, машина-техника, бүдүрүлгеге хереглээр өске-даа дериг-херексел-дерни чээлиге алыр күзелдиглерни тус черлерге организастааш, күрүне өнчү-хөреңгизи кылдыр хүлээдип болбас бе?

Амгы рынок дылында чижилге дээрге — соцчарыш, муниципалдыг дээрге — социалистиг дээн сөстерни солуп турар сөстер-ле хире-дир. Чок болза, тус черлерге КУБ-тарның санын көвүдеткеш, хөй кижи ажылга хаара туттунгу дег. Ылаңгыя Саглы сумузунга КУБ-тар хөй болза эки. Одар-белчиир, ажылчын күш четчирдир. Рыноктуг сандараашкыннның мурнунда Саглы сумузунга мал ажыл-агыйлыг беш бригада турган. Ооң кырынга тудуг, хову бригадалары база бар. Ол үеде ажыл чок кижи чок турган, харындаа ажылчын күш чедишпес, школачы элээди оолдар, уруглар безин чайгы дыштанылгазында ажылдап ап турган.

«Мурнун хынаар, соон истээр» деп чүве бар. 1993 чылдан 2005 чыл төнгүжеге чедир (эрге-дужаал биле акша тергииделиниң) үези турган-дыр. «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас» дижир. Ооң үези, халыыны ам эртип бар чыдары ол чадавас. Өршээ!

Саглы сумузунуң ам соңгуттурган баштыңы, чагырыкчызы, депутаттар эрткен үени катаптавайн, чаңгыс чер-чурттуувус чогаалчы Эрес-оол Монгуштуң «Шын» солунга үнген «Хоозураан чер» деп шүлүүн удуртулга болдургаш, «Сайзыраан чер» кылдыр чаа хоойлу-биле чаа эде тургустунуушкун-биле «Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» кылдыр чогаадыкчы, сайгарлыкчы чорук-биле ажылдаарын күзедим.

Владимир ШОЖАП,
күш-ажылдың хоочуну.

Культура одаа

ЧОРУУ ЧОГУНГУР

Хөндергей сумунуң Манчакай Сат аттыг Культура төвү апрель айның төнчүзүнде 60 чылын демдеглеп эрттирер.

Ооң эң баштайгы эргелекчизинге Далбыш Донгакты хамаарыштырар. Дараазында Ыраажы-Хем чурттуг Манчакай Белекей оглу Сат директорлаан. Манчакай тыва улустуң сыгыт-хөөмейин Москвага бараалгаткан кижилерниң бирээзи. Көдээ суурга тыва уран үүлдү хөгжүдеринге киирген ачы-хавыяазы дээш суурнуң Культура төвүн ооң ады-биле адаан.

Алдан чыл иштинде 20 ажыг кижи көдээ Культура бажыңынга директорлап ажылдаан. Оларның аразында ТР-ниң алдарлыг артистери Галина Сюрюн, Дамба-Доржу Сат, Олег Сарыглар болгаш Опал Сат бар.

Тыва культураның болгаш уран үүлдүң көскү ажылдакчылары Монгуш Кенин-Лопсан биле Василий Монгуш алышкылар, Эрчен Монгуш, баштайгы херээжен чогаалчы Барыкаан Донгак, ССРЭ-ниң улустуң артизи Владимир Оскал-оол, балет артизи Омак Сат дээш, өскелер-даа бо чер чурттуг.

Культура төвүнде «Ырлыг-Булак» чогаадыкчы бөлгүм ажылдап турар. Ол — Марк Оюннуң шаңналы дээш эрткен «Юморина-2002» конкурстуң тиилекчизи. Бөлгүмнүң бот-тывынгыр артистери боттарының тургусканы «Амыдыралдың шаптараазыннары» деп шиини 2003 чылда кожуун чергелиг көрүлдеге ойнааш, ийиги черни алган. Олар «Юморина-2004»-ке «Пародия», «Көңгүрээ» болгаш «Дулгуяктың салымы» деп шоодуглуг үүлдерни чугаалап, көргүзүп бараалгаткаш, шаңналдыг черлерни ээлээннер. «Ырлыг-Булак» бөлгүм — 2005 чылда эрткен кожуун чергелиг «Тыва – бистиң өргээвис» деп фестивальдың лауреады.

Алексей САНАА.

Чизе

БАЙДАЛДЫ ЭКИЖИДЕР СОРУЛГАЛЫГ

Россияның бүгү девискээринге Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизезин чорудар дугайында РФ-тиң Чазааның 2003 чылдың ноябрь 10-да үнген айтыышкыны, РФ-тиң 2005 чылдың июль 21-де хүлээп алган хоойлузу бар. Үстүнде айтыышкынны болгаш хоойлуну күүседири-биле бистиң Тыва Республиканың Чазаа 2005 чылдың май 26-да 656 дугаарлыг доктаалды хүлээп алган.

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазынга бо айтырыгны чугаалашкаш, чогуур доктаалды база хүлээп алган. Ам белеткел ажылдары бүгү чурттуң, ооң иштинде бистиң Тыванның чер бүрүзүнде кидин түлүк чоруп турар. Чизе чорудар комиссиялар, тус-тус чизечилер тодараттынган, бадылаттынган. Оларны ажылдаар бажың-балгат, дериг-херексел, телефон-харылзаа болгаш транспорт база оргтехника-биле хандырган. Шалыңга болгаш кывар-чаар материалдарга акша-хөреңги көрдүнген.

Чизени чүге чорудар деп турарыл деп айтырыг тургустунуп кээр чадавас. Бирээде, көдээ ажыл-агыйда байдалды, өскерилгелерни түннеп, өөренип көргеш, амгы үениң негелдезинге дүүштүр бо адырны бир янзы көдүрер, көдээ чурттакчылыг черлерге моон соңгаар амыдыралды экижидер сорулга-биле эрттирер деп турар.Ийиде, агроүлетпүр комплекизинде амгы үеде чүү болуп турарын билип алыры, көдээ ажыл-агый барааннарының бүдүрүкчүлериниң амыдыралын моон соңгаар канчаар экижидерин шиитпирлээр сорулгалыг чизедир. Күш-ажыл курлавырын ылап тодарадыр, чизеге көдээ ажыл-агыйга чүү-ле хамааржыр болдур, шупту бүрүткеттинер. Хамааты кижи бүрүзү шын, ак сеткили-биле бо чизеге киржир, бүгү шимчээр-шимчевес өнчү-хөреңгизин чажырбайн, бүрүткедир. Ынчангаш чизе бүрүткелиниң эки үретүннелдиг эртери хамаатының арын-нүүрүнде дээрим ужуру ол.

ХЫНАМЧАЛЫГ ЧОРУП ТУРАР

Бирги хуусаазы 2006 чылдың июль 1-ден 25-ке чедир эртер. Ол дээрге чедери берге, ырак-узак аал коданнар, чамдык чурттакчылыг черлер-дир. Чижек кылдыр алырга, ыраккы Тожу, Алдыы,Үстүү Ишкиннер,Качык дээн ышкаш черлер деп билип тур мен.Ийиги хуусаазы оон орай 2006 чылдың сентябрь 15-тен ноябрь 15-ке чедир эртер.

Тывага хамаарыштыр баштайгы чизе бүрүткели Тыва Арат Республика тускай күрүне турда болган, оон бээр ам таптыг-ла 75 чыл эрткенде чорудуп турар чүведир.Тодаргайлаарга, 1931 чылда баштайгы чизени чоруткан болуп турар.1931 чылда чоруткан чизениң түннели-биле алырга, Тыванның үндезин 64911 чурттакчыларындан орус дылды 110 кижи билир азы 0,17 хуузу деп солунда бижээн болду. 1931 чылда эрткен чизениң көргүскени-биле Тыва Арат Республикага 82183 кижи чурттап турган-дыр, амгы үеде Тыванның чурттакчы чонунуң саны 300 муң ажыг кижи апарган, кайы хире өзүп сайзыраан-дыр бис.

Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизезин бедик деңнелге чорудар дээш белеткел ажылдары Чөөн-Хемчик кожуунуң девискээринде хынамчалыг чоруп турар.Кожуунда ниитизи-биле 25 кижиден тургустунган комиссия ажылдап турар. Бо ажылды М.Ш. Ширнин удуртуп турар. Кожуунда 12 чурттакчылыг черлерге бо чизе эртер. Бистиң Чыраа-Бажы суурда чизе комиссиязын суурнуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Н.О.Кара-Сал башкарып турар, ооң составы 11 кижиден тургустунган.

Кандыг ажылдар кылдынганыл дээрге, бирээде, суурнуң кудумчуларының аттарын, бажыңнар дугаарларын чаартып кылган, суурдан ырак чурттап турар аалдарның турар черин, суур-биле аразының хемчээлин тодараткан. Хамаатыларның кудумчу аайы-биле бажың-балгадын, машина, гаражын, мал кажааларын болгаш кодан девискээрин хемчээп даңзылап чоруткан.

СУРТААЛ АЖЫЛЫ

Бо дугайында чон ортузунда суртаал-тайылбыр ажылын чизечилер болгаш кожуунуң, сумунуң чагырга черлери дорт харыылаар ужурлуг.

Херек кырында чон ортузунда тайылбыр ажылы шала кошкак. Чизе дугайында, чизечилер кайда, каш шактан каш шакка чедир ажылдаары билдинмес, чизечилерниң ажылдаар өрээлинде телефон март 1-ге чедир киртинмээн.

Бисте каш чыл бурунгаар турганы дег колхоз-совхозтуң хөй малы, техника, кыштаг-хонаш деп чүве бар эвес, суурдан дашкаар беш аал-ла бар-дыр. Чизени чүгле суурнуң 400 хире өрегезинге чорудар, шупту тус-тузунда хуу кижилерге эртер. Ам эртер чизе бүрүткелиниң майыктарының айтырыгларынга хамаатыларның шын бижидери чугула. Чизе бүрүткелиниң үезинде болгаш ооң түннелдериниң дугайында сан-медээлерни тарадыр эрге кымдаа чок, ону хоойлу камгалап турар. Чизеге чүү-даа чажырган херээ чок, шуптузун шын бүрүткедири хамааты кижиден кол хамааржыр.

Ам эртер көдээ ажыл-агый чизези күрүне ужур-дузалыг, политиктиг, бирги чергениң чугула айтырыы деп чүвени хамааты кижи бүрүзү билип, орта идепкейлиг киржири чугула.

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажы суур.

Тудуг комплекизи бирги кварталда

Тыва Республиканың Чазаа бодунуң ээлчеглиг хуралынга тудуг комплекизиниң бо чылдың бирги кварталында кылып чоруткан ажылының түннелдерин чугаалажып көрген.

Тыва Республиканың Тудуг, чурттталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызының медээлеп киргени-биле алырга, 2006 чылдың республика бюджедин база аңаа капсырлаштырган инвестиция программазын чогуур үезинде хүлээп алганы тудугжуларны, эрткен чылдыынга бодааарга, тодаргай болгаш турум ажылдаарынга салдарны чедирген.

Кол капиталга инвестицияның хемчээли 2006 чылдың апрель 1-ниң байдалы-биле 173,5 млн.рубль болган, ол дээрге эрткен чылдың көргүзүүнден бүдүн-чартык катап хөй бооп турар.ТР-ниң Чазааның чанында Капитал тудуг эргелели бирги кварталда 68,4 млн.рубльди шиңгээдип алган, 2005 чылдың бо үезинге деңнээрге, 111 хуу болган.

Чурттталга шөлүнүң ажыглалга киирилдези республикада ниитизи-биле 1200 дөрбелчин метр болган, эрткен чылдың январь-март айларның көргүзүүнге деңнээрге, үш катап хөй. «Тыва Республикада чурттталга бажыңынга ипотека-биле чээли бээр агентилел» деп күрүне бүдүрүлгези үш ай дургузунда 70 чээлини 32 млн.рубльге берген. Ипотека талазы-биле агентилел Ак-Довуракка, Шагаан-Арыгга, Туранга, Каа-Хем суурга салбырларны ажыдарын планнап турар, ол чорук кожууннарның чурттакчыларынга бажыңнар садып алыр азы тудуп алыр арганы бээр.

2005 чылдың июль 21-де Россия Федерациязының хүлээп алганы «Күрүнениң негелде-хереглелдеринге бараанар чедиреринiң, ажылдар күүседириниң, ачы-дуза чедиреринiң чагыгларын киирер дугайында» Хоойлузунга дүүштүр баштайгы конкурсту бо чылдың март 30-де ТР-ниң Чазааның доктаалын езугаар эрттирген.Дерзиг-Аксы суурда уруглар эмнелгезиниң тудуун, Баян-Кол, Суг-Аксы болгаш Шуурмак суурларда камгалал болгаш чалдарны тударын, эде кылырын уламчылаар кылдыр тиилээннер тодараттынган.

Тудуг индустриязында өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери эрткен үш айның дургузунда 3,5 муң дөрбелчин метр дилиг материалдарын бүдүрген, ол дээрге эрткен чылдаазынга деңнээрге, 2,5 катап хөй бооп турар.Олар 1 муң кубометр руда эвес материалдарны, 1,4 муң дөрбелчин метр соңга болгаш эжик блоктарын кылганнар. «Жилье» ниитилелдиң туйбу цеги туйбу бүдүрүлгезин апрельде эгелей берген.

Үш айның дургузунда тудуг комплекизиниң организациялары болгаш бүдүрүлгелери бюджетче 5,27 млн. рубль түннүг үндүрүгну шилчиткеннер, ол дээрге 2005 чылга деңнээрге, 282 хуу бооп турар.

Бистиң корр.

БАЙ ЧУРТТААРЫ — КИЖИНИҢ БОДУНДА

Тес-Хемниң Кызыл-Чыраа сумузунуң оолдары даады-ла хүрешкен, аът-хөлүн чарыштырган, хөөрешкен чоруур омак улус. Сумунуң сураглыг кижилериниң бирээзи — Чодур Хүндүкеевич Түменниң төрел-бөлүүн сактырга-ла, бүдүн кызыл-чыраажылар төөгүзү чуруттунуп көстүп келир.

Үстүнде сагындырганым өгбениң оглу Дадар Чодурович Түмен база эш-өөрзүрек, чончу кижи. Ооң-биле чылдың ужу-кыдыында ужуражып хөөрежи бергилээр мен. Ада-иезиниң төөгүзүн чугаалай бээрге, иштиг саваның дүвүдаа көстүп келир чыгыы кижи.

«Чаңгыстан өзер, мундан төнер» деп чугаа бар. Дадар Чодуровичиниң чүрээн кезээде хөгледир, кезээде омакшыдар эргим авазын Севилбаа Көкейевна Көкоол дээр. Ол ава беш ажы-төлду чаяаган болгаш кижизидип өстүрген. Буянныг аал Советтиг Тыванның азы коммунистиг партияның күчүлүг идеологиязынга алыспас, мөзү-бүдүштүг кылдыр ургларын кижизидип өстүрген. Алышкылар, угбашкыларның аразында эп-найыралдыы, амыдыралга ынаа хөлчок.

Ажыл-ишке кызымак өскен болгаш, Дадар Чодурович Түмен чалыы үезин чолаачы-садыгжының ажылынга бараалгаткан. Ооң «автолавка» деп бижиктиг машиназының барбас-чорбас черлери барык-ла чок. Шарааш кижиниң мөзү-бүдүжүнге чедир эвес, а харын-даа кырыгыже чедир Ак-Эрик суурнуң, «Ак-Эрик» совхозтуң социал хөгжүлдезинге күш-ажылчы үлүг-хуузун киирген хоочун тудугжуларның бирээзи. Удуртукчу кижи биле ажылчыннар сеткил билчип, демниг ажылдаарга, эки чүүлдер бүдер. Дадар Чодурович ол эжин мөзүлүг эш, бүдүштүг акаа деп үнелээр.

Хай-халап кижи амытанның кадыын кончуг-ла үрээр. Дадар Түмен аарааш, 1985 чылда-ла инвалид арткан. Тыванның болгаш Россияның улуг хоорайларының эмнелгелерингe эмнедип, эм хөлдерге, аржаанарга он-он катап кирип, хемчегни алган турган. Ынчалза-даа түннел чок болган.

Көдээниң хөөннери

Дадар Чодуровичиниң ус-шевер холдары анаа орар эвес. Өг ыяжы, аптара, үгек, тыва эзер кылыр, кидис өйүп салыр, тыва хептерни аян киир каастап даараар, дошка болгаш мөңгүн өөктерни кылыр кижи. Күрүне өскерлир азы төре тергиидели чазыгдан солчур дижир. ССРЭ дүшкен, коммунистиг идеологияның согур шураашкыны рынок экономиказының «какпазынга» дүлү бергенин шупту кижилер көрген болгай. А бистиң төөгүвүс ында холбашкан. Тес-Хемниң күчүлүг «Сельхозтехника» бүдүрүлгези, химизация организациязы, септелге тудуг албаны база райпо, хлеб заводу хуужудулга хай-халавындан бирги чылында-ла тонаттынган. А ажылчыннар сөөлгү үш чылдарда угаан-сарыыл кирип, хуу амыдыралдың кедилиин билип, турумчуп доктаай бергенин Дадар Чодурович Түмен чугаалааш, бодунуң чер-чурту «Ак-Эрик» совхозтуң дүшкенин хараадап олурар. Бирле дугаарында алдарлыг «Улуг-Күзел» сүт-бараан фермазы, а ооң соонда хойжу бригадалар, эң сөөлүнде совхозтуң аппарады дүшкен.

Дадар Чодурович биле Нина Базыровна (Эрендей) Түменнер 1991-97 чылдарда Кызыл-Чыраа сумузунга бир дугаар арат ажылагыйын тургускаш, өскелерге үлегер болганнар. Бо хүннерде Кызыл-Чыраа сумузунуң шыырак амыдыралдыг улузунга хамааржыр апарганнар. Амгы үеде ажыл дээш олут-чыдын чок Нина биле Дадар Түменнерниң коданында шээр мал муң баш чедип турар. Бода мал, чылгы чүс-чүс чеде берген.

Буурул-Дугайның мөге Чодурнуң оглу келир үениң аныяктарынга күш-ажылы-биле ынчаар үлегерин көргүзүп шыдаан. Ооң аалы хуузунда электри моторунуң күжү-биле сайгылгааннарын кыпсып алган хоорай улузундан дудак чок телевизорну көрүп турар.

Бодум хуумда Нина Базыровнаның ус-шеверин магадаар мен. Тоолзуг өннүг тоннар даарап кедер. Ол алдан хар чоокшулазадаа шиме-даа, водка-даа ижип көрбээн. Ол хире чараш аажычаңныг ава-дыр. Мөзүлүг аваның уруглары Эрес, Эмма, Элла база Чимис малчын, садыгжы, тудугжу база башкы, юрист эртем-мергежилдерни чедип алган, тус-тузунда ажылдап-чурттап чоруурлар.

...Буурул-Дугай, шынап-ла, мөгелер чурту. Мөге Валерий Араптаңны тыва хүрештиң аарыкчылары эки билир. Ооң адазы Хаяң Соян (Көрген Хаяң). Аңаа Кызыл-Чыраа сумузунуң чону чоргаарланыр.

Дадар биле Нина Түменнер 17 уйнуктарлыг, ургларының уруглары кырган ада-иезинге дузалажып эгелээн. Чаа салгал, чаа эртем-билиглиг аныяктар өзүп орар, өөрүнчүг-даа, чоргааранчыг-даа. Уйнуктары чарыштырар Доругну, Чүгүрүк-Хоорну база Дагыр-Шилгини муна бергеннер. Дадар биле Нина Түменнер ажы-төлүнге өнчү кылдыр мал тудар чурттарын база арттырып берген.

Моторк ТИРЧИН.

Тес-Хем кожуун.

Төөгү билбес — төөрээр

ТӨРЕЛ УЛУС ДӨМЕЙЛЕШКЕК

Мал малдан уксаазы-биле ылгалыр, кижи кижиден бүдүжү-биле ылгалыр. Биригээр чугаалааргa, малдың ылгалы— уксаазында, кижиниң ылгалы—бүдүжүнде. Ооң-на уламындан аал малы — аайлашкак, төрел улус — дөмейлешкек.

Авамның авазының ачазы Түлүш Борбак-оол Өвүрнүң Бора-Шайга 1862 чылда төрүттүнген. Оон бээр 150 чыл чоокшулаан. 1986 чылда Бии-Хемниң Аржаанга бир бажыңның эжиин ажыдыптарымга-ла, кырган кадай алгыра берди: «Кара-Күске сен бе, оглум! Суглукмааның оглу ышкажыңчыл! Дөмейиңни аа!»

Ол кадай мээң авамны Бора-Шайга 1930 чылдарның эгезинде көрген олчаан кижидир. Тес-Хем чурттуг кижиде барган, мындыг аттыг оолдуг болган деп сураан дыңнаан. Боду база Бора-Шайдан шагда-ла чораан. Боду-даа, өөнүң ээзи-даа авамның төрелдери. Адын Сат Сендээ-Сүрүң Дүктүгооловна дээр. Баштайгы ашаа бөлүк чазак баштыңчылары-биле (Чүрмет-Дажы, Хемчик-оол...) 1938 чылда боолаттырып шиитгирген Куулар Суңгар-оол ол. Ооң авазы Хам-Кадай (Куулар Хандыжап Медикей) ол коргунчуг үеде база ол-ла кара-бажыңга чыткан, сөөлүнде ийи катап, ниитизи-биле 25 чыл кара-бажыңнаткан. Хамык чээннеримниң болгаш арткан даайларымның бо авашкыларга тураскааткан сактыышкын хүннерингe (Бора-Шай, 1995 чыл, август) киришкеш, бо улустуң меңээ чоогун, мээң хевиримни, чаңымны, чугаамны, шимченип чоруурумну безин бот-боттарынга, ол-бо төрелдеримге дөмейлээрин магададым.

Эгезинде адааным Түлүш Борбак-оолдан кырган-авамның соонда Төмүр (1891-1930) төрүттүнген. Эрниң эрези, кайгалдың кайгалы дузааргак болгаш экиргек бо даайым 1912 чылда Амбын-Ноянның (чазактың) Бора-Шайдан Хомду дайынынче хавырган 20 шаа шерииниң бирээзи болган. 21 харлыг Төмүр ынчан даамал дарга Дамбага баштаткан 10 шериглиг салбырга тулчуп турган. Шериглериниң барык-ла шуптузунуң, ылаңгыя сүзүк шерииниң назыны 30-40-ден 78 хар чедип турар болганындан, кыдаттарның камгаланган шивээзиниң кончуг бедик ханазын, чайганыыштарга чайганып-чайганып 5 метр черже шуралып үнгеш, хананы ажыр согунналып барып дүшкеш, дайзыннар-биле тулушпушаан, эжиктерни өөрүнге ажыдып берген 28 дайынчының бирээзи Төмүр бо. Чемге ажыглаар дээш, кыдат шериглериниң малмаганын кадарчыларындан дүнениң-не былаап эккеп турган тыва шериглериниң бирээзи база ол. Ынчангаш Баян-Таладан Аажокпай оглу Куулар Лопсаң-биле кады (Куулар Орус Башкының ачазы) «Зоригт Баатар» ат алган 4 тыванның бирээзи база бо Түлүш Төмүр болган.

Борбак-оол оглу Түлүш Төмүрнүң төрээн угбазы Борбак-оол уруу Түлүш Хорлуу сөөлүнде Сат Чиңмитке кадай болгаш, Сат Хорлуу болу берген. Ол база кончуг эрес кижи. Ооргазы ээлбес, бүшкүкдаа болза, инээн саар, а аът мунупканда, үргүлчү шавар. Ооң уруу Сат Суглукмаа (1914-1947), мээң төрээн авам, хоювусту бөрү тудуп кааргa, ону түретпес дээш, ачам келбээнде-ле, боду өзеп-дөгерип алыр кижи. Чылгы хавырар, аътты боду сыдымнааш, чылгыдан тудуп экээр. Ооң угбазы Сат Серемаа Бора-Шай үймээнинге ок-боолуг дайылдашкан, ынчан аңаа суму даргазы турган кызыл партизан ол. Ону С.Сарыг-оол 1962 чылдагы №19 «Улуг-Хем» альманахтың 40-60 арыннарында бижээн. Бо угбашкыларның хеймери Хөндергейниң Сат Доржу 80 харлыг, хойну боду дөгерип ап, ам-даа адак чиик чор. Гармошка, дошпулуур ойнаанда, хондур удувас— Кара-Хам шолалыг. Төмүрнүң угбазының, угбазының дуңмаларының бүдүжү ындыг болган. Төмүр боду база чок дээн кижи чораан.

Түлүш Төмүр Хомду дайынындан келгеш кызыгаар хайгыылчызынга томуйлаткан. Моол, тыва, алтай, казах дылдарны билир болгаш кыдат база көрей сөстерниң утказын эндевес апарган. Ажылының аайы ону ынчаар хөй дыл ажыглаарынче албадапкан. Кызыгааржы кижи документилер хынап, улустуң ыңай-бээр эртерин боттандырар. Кызыгааржы мал-маган, бараансараан, боо-моңгу, ок-чемзек хынап, оларның каайлызын тыртар. Кызыгааржы эрткен-дүшкен кижилерниң корум-чурумун тудар. Кызыгааржы хил-кызыгаар чурумун үрээн кижилерни тудар, бүгү чонга тайылбыр ажылын кылыр, чамдык кижилерни азы чүүктү чогуур черинге үдеп чедирер. Хоочун күрүне ажылдакчызы чораан Седип-оол Танов аттарга чүдүрген боо-моңгуну Бора-Шайдан Чадаанага Төмүртең-биле кады чедиргенин бодунуң «Хоочуннарның чугаалары» деп номунда бижээн.

Төмүр— чиңгине ат, а Төмүртең – оон үндезилеттинген чассыдыг ат. Кырган-авам бодундан 6 хар биче бо дуңмазын Төмүр деп-даа, Төмүртең деп-даа адап чораан. Сөөлгүзүн дуңмазын эргеледип, чассыдарда адаар. Дуңмазынга, меңээ-даа солун чугаалап, тоолдар ыдып берип чораан. Кызыл Ыт чылдың шагаазында ооң ол өөредиглиг чугааларын болгаш тоолдарын, ырыларын чээним Сат Танядан дыңнадым. Кырган-авам кыс дуңмазы Шүжүп-Шал өлүп кааргa, ооң ургларын, бо Таняны кырган-авам азыражып турган болду. Кырган-авам-биле кырган-ачам Тес-Хемниң Берт-Дагга база чүрттап чорааш, дайын соонда Бора-Шайынче көже бергеннер. Кырган-авамның төнчү чок хөй тоол чугааларын 10 харлыымга чедир дыңнаан мен.

Кырган-ачамның (1887-1946, Сат Чиңмит Кыспай) чамдык чугааларын ам-даа бодап чор мен: «Ол күзүн Оолакай-биле кады дииңнеп чорааш, кожа чортпас, бирээвис элээн мурнунга, сүрүштүр чоруур турдувус, оода бирээвис дириг артар, катташтыр боолаттырбас дээш». Авам суглар Төмүртеңни чугаалажы бергенде, чүгле сымыранчыр, дыңнаалангылаар-даа. Чамдыкта бирээзи дашкаар үнүп, өгну долгангаш-даа кирип кээр чүве. Кымның өлүрткенин, кымның канчаар шиитгирген, кымның Моолда азы Кыдатта түреп чоруурун, хавырткан хөреңги болгаш улуг үндүт-үндүрүг дээш, сымыранышпас-ла чүвези чок. Оларның ынчангы байдалын ам ном-дептерлерден, шаандагы парлалгадан, архив болгаш айыыл чок черлериниң документилеринден, хоочуннарның чугааларындан көрүп чор мен.

«Чөөннээриниң уруглар аарыы» деп В.Ленинниң ажылы бар. Бир чүве дээнде, чүгле ол дээш туруп бээр, чүвени хөлүн эрттириптер чорукту ында сойгалаан. Революсчуур дээш, хүрээ-хиитгеривисти узуткап, лама-хамнарны репрессиялап турдувус. Культууржуур дээш, национал хевивисти чок кылып, хомусту безин хоруп турдувус. Арын чазар дээш, аныяктарны улус мурнунга ошкаштырып турдувус. Ооң соонда улустуң мал-маганын, эт-хөреңгизин (андазын, шанак, ыңгыржак...) хавырып эгелээрге, аңаа удурланган тура-халыышкын— ок-боолуг үймээн эгелээн. Аңгы демиселинге чон ийи чарлы берген. Аалаймак, дөргүл-төрел деп чүве уттундурган. Кара дери-биле өстүрүп алган каш-каш муң малын Төмүртең, Оолакай, Содунам анаа бээр эвес, ок-боону холга туткан. А чазак оларга удур аг-шериин аъткарган...

1930 чылдың үймээнинiң түннелинде 139 кижи туттурган, 14 кижи бооладып шиитгирген, 57 кижи шөлүттүрүп шиитгирген, 7 кижини шүүгүнүң шииткели чокка боолап каан, 4 кижи тулчуушкун үезинде өлүрткен, бирээзи— Тыва банк даргазы Чооду Начын.

Кызыгааржы Түлүш Төмүртең-биле кады коштуг аттарга боо-чепсек чүдүргеш, Бора-Шайдан Чадаанага чедирип турган Седип-оол Танов бодунуң «Хоочуннарның чугаалары» деп номунга мындыг сактыышкын арттырган: «Түлүш Төмүртеңни болгаш Чамзы-Камбыны баштадыр 40 ажыг контрреволюстуг үймээнчилерни аттарга олуртур шарааш, революстуг шеригге сүрдүргеш, Кызылче чоруткан бис», а айыыл чок черге ажылдап чораан Артем Борбак-оол «Элезинге боолаашкыннар» деп номунга мынчаар бижээн: «Адар-Төштүң арт кырынга чорбастап туруп бээрге, мооң-биле канчап мынчап Кызылга чедир сөөртүнчүүрүл, шууду херек дээш, чыда-биле Чамзы-Камбыны өттүр шанчып тургаш, амы-тынынга четкен бис» деп, подполковник Н. Лопсаңны 1964 чылда байысааргa, өчүп органын бодундан дыңнаан мен».

Мынчап кээрге, үстүнде айыттынган шүүгүнүң шииткели чокка боолаттырып каан 7 кижиниң бирээзи—мээң даайым Түлүш Төмүртең ол-дур.

Ынчан ол чоннуң дайзынынга санаттырып турган, революсчу чазак оон черле анаа чарылбас турган. Бора-Шай тулчуушкунунга туттурган Чамзы-Камбы баштадыр Кызылче чоруткан 46 «контрларның» дугайында медээ «Араттың сөзүнде» болгаш өске-даа ном-дептерлерде, чедирилге бижиктерде, архивтерде болгаш парлалгада четчир. Кем чок черге буруудаан кижилерниң ооң соонда канчап барганы билдинмес, кандыг-даа документ чок.

Чазакка болгаш ниитилелге удур— «контр» дирткен улустуң салгалы улуг кызагдалга, дорамчылалга чурттап келгеннер. Ол үе ынчаар эрте берген. Төмүртеңниң кадайы Ондар Ханды Хос-Хөрековна олла чайын борангай Бора-Шайдан көшкеш, Чадааананың Теве-Хаяга августуң 16-да он дугаар оглун—эрткен чылын 75 харлаан Ондар Чамыяң Төмүртеңовичини божаан. Хөй болгаш төлептиг ажы-төлдүг бо даайымның найырынга күзелдиим-биле кириштим. Хөндергейге баштайгы колхоз тургустунарга-ла, ол хову бригадазынга санакчылап, күш-ажылчы намдарын эгелээн. Кызылга тудуг сургуулу дооскаш, баштайгы бажыңнарны, үлегерлиг кажааларны тударынга көскү үлүүн киирген. 1960 чылдан 1990 чылга чедир мугур 30 чыл дургузунда үзүк чок интернат эргелекчилээн. Күш-ажылдың хоочуну. Ам-даа малмаганын кадарып, башкы чораан күүйүм Дөртек Довуучуевна-биле кады өстүрген беш төлүнге, оларның хөй ургларынга, уйнуктарынга дуза-дөмек болуп, ам-даа адак чиик чурттап чоруур. Адазының бүдүжүн дөзээни, дөмейлешкээ ол.

Хомду дайынының киржикчизи, ТАРның кызыгаар хайгыылчызы, 2000 хойлуг болгаш өске-даа каш чүзүн малдыг чораан, 1930 чылдың марттың 20 үезинден бээр дириг сураа дыңналбастаан Түлүш Төмүртеңниң оглу Ондар Чамыяң Төмүртеңович ачазын чаңгыс-даа катап көрбээн-даа болза, үргүлчү сактып, бодап чоруур. Каш чыл мурнунда ооң бажыңынга баарымга, айыыл чок черже (70 хар ажыр чурттааш, чеже билдириишкин бижиди ыйнаан) билдириишкин эгелеп каан чыдыр. Ону ап, шыгжап алдым. Оон бээр чыгдынган, тыптынган материалдарымның кол-колу бо чүүлүмнүң өзээ болду. Үжен чылдың үүртенчиг үймээнин үлегерлиг үзе баскан революсчулар чайынналчак тиилелгезин Москваже дораан-на медеглээн турар ужурлуг. Тывадан политиктиг репрессияга таварышкан хөй кижилериниң херектери ол найысылалда, чамдыызының кайдаазы-даа билдинмес.

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
«Мемориал» ниитилелдиң баштаар черинiң кежигүнү.

ЭРТЕМ ОРУУНЧЕ АЙТЫКЧЫ

Башкыларга үндүрүлге

БУЯННЫГ МЕРГЕЖИЛДИҢ ЭЭЗИ

Башкы кижиниң ажылының нарын болгаш бергезин, харыысалгалыын билип, оларны чылыг-чымчаа-биле сактып, бодап чоруур кижилер кайы хөй. Маңаа хамаарыштыр бодумнуң чаңгыс коллективте Алдан-Маадыр ортумак школазында кады ажылдап турарым 1-ги категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы Екатерина Ыйдымбууевна Ондарның дугайында номчукчуларга таныштырар бодалдыг мен. Ол хөй ажы-төлдүг өг-бүленің ортун уруу, бичиизинден тура эртем-билигге сундулуг, эш-өөрзүрек, эвилең-ээлдек чаңныг кылдыр өзүп келгени — ооң бөгүнгү амыдыралының бадыткалы болган.

Екатерина Ыйдымбууевна институт соонда ажыл-ишчи бирги базымын Сүт-Хөл кожуунуң ыраккы суурларының бирээзи Хөр-Тайга школазындан эгелээн. Аңаа бир чыл иштинде ажылдаанының соонда, амыдыралының аайы-биле төрээн суурунга, доскан школазынга ажылдап чедип келгеш, амгы үеде мурнакчы ажылдыг башкыларның санынче кирип, бедик арга-дуржулгалыг, эки ажылдыг башкы диртип, улуг үнелелди алган. Амгы үеде башкының ажыл стажы 25 чыл.

Эге чылдарында Екатерина Ондар школага комсомол организациязының секретарынга ажылдап, оон чоорту школа директору болуп ажылдааш, үстүкү удуртур черлер база ада-иелерниң күжүбиле демнежип, школаның иштики, даштыкы септелгезинден эгелээш, эвээш эвес харыысалгалыг ажылдарны кылган. Ам бо хүнде башкы школада профэвилел комитединиң даргазы, доозукчу 11-ги класстың удуртукчу башкызы болуп, клазының өөредилге, кижизидилге ажылы база бүгү-ле ажылдакчыларның ажыл-амыдыралы, кадыкшылы дээш бүгү күжүн салып, организастыг улуг ажылды чорудуп турарынга өөрүп чоруур бис.

Башкының ажылында ада-иебиле ажыл көскү черни ээлеп турар. 2004-2005 чылда школага чарлаттынган «Эң эки класс», «Эң эки төрелдер комитеди» деп мөөрейлерге ооң клазы төлептиг болуп, шаңналдарны үстүкү 9-11 класстар аразынга алган. Екатерина Ыйдымбууевнаның ажылдаар кабинеди арыг-силиг, эртеминге дүүштүр дериттинген эң-не чараш кабинеттериң бирээзи. Бодунуң эртемин эки билир, эртеминге ынак башкының эрттирген кичээлдери безин солун болур. Ынчангаш башкы кижиниң ажылының түннели ооң өөредип кижизиткен өөреникчилериннен илереттинер дээрзи таварылга эвес.

Башкы кижиде аажы-чаңның үгле чаңгыс талазы – экизи бар деп билир мен. Екатерина Ыйдымбууевна баштаксымаар аажычаңныг, ол бир-ле солун үүлдү чугаалап бергеш, бистерни бо-ла каттырткан, хөглеткен турар кижи. Клазы-биле концерт, шии, КВН белеткээринге кончуг ынак, поход, слет эрттирери башкының өөреникчилери-биле эң-не сонуургалдыг ажылы. Е.Ондар башкы боорундан аңгыда, үлегерлиг ие. Ол өг-бүленің башкарыкчызы, сүмелекчизи. Эң ылаңгыя, көдээ суурга башкы кижиниң үлегери эң-не көскү, чон башкыларның ажыл-амыдыралынга, арга-дуржулгазынга өөренир болгай. Ынчангаш башкы кижини — көдээниң көрүнчүү дээри-ле шын. Ондарларның өг-бүлези суурда үлегерлиг өг-бүле бооп турар. Өөнүң ээзи Гагарин Назын-оолович үлегерлиг ада, ол школада мастер болуп ажылдап турар. Ол кады чурттаан эжин ажыл-амыдыралының бүгү талазы-биле деткип чоруур. Өг-бүле үш ажы-төлдүг. Улуг оглу — Азиат Ондар авазын дөзээн күш-культура башкызы, ортун оглу школаның доозукчузу, ол адазының мергежилин шилип алырынга белен, хостуг үелеринде машина башкарарынга ынак. Хеймер кызы Аязы — школаның даңгыназы, 5-ки класстың тергиин эки өөреникчизи.

Бот-боттарын деткижип, хүндүлежип билир эп-найыралдыг өг-бүлени Алдан-Маадыр суурнуң чону хүндүлээр болгаш Екатерина Ондарны кудумчузунуң чурттакчылары депутатка соңгуп алганнар. Депутат ажылын башкы базала кыдыынга арттырбайн, соңгукчулары-биле удаа-дараа ужуражып, оларның киирген чагыгларын чогуур черлерге тургузуп, чонунга дузазын көргүзүп турар. Екатерина Ыйдымбууевнаның эки ажылының үнелелин ооң Өөредилге яамызындан, суур болгаш кожуун мурнундан алгылааны Хүндүлел бижиктери болгаш дипломнары бадыткап турар.

Зоя МОНГУШ.

Алдан-Маадыр суур.

Чымыштыг ажылды көрүп өскеш...

Бистиң ажыл-амыдыралывыстың эң-не нарын, харыысалгалыг адыры – башкының чымыштыг ажылы. Өзүп орар салгалдарны эртем-билигниң чаа-чаа ажыдыышкыннарынга өөредип, чоннуң келир үези дээш сагыжы аарып чоруурлар. Шынап-ла, башкының чидиг демир-үжүүнүң бизинге шылгадып, ооң чылыг-чымчак чүрээн дамчып эртпээн кижи бистиң аравыста чок болгай. Башкы кижи бодунуң өөреникчилеринге оларның ада-иези дег ынак, сагыш човаан чоруур. Оларның чедиишкиннеринге өөрүп, эш-өөрүнге кезээде эптиг -ээлдек, аас-кежиктиг, эки болурун күзеп чоруур.

Салым-чаяанның чырык сылдыстарының бирээзин бижип ора, 30 ажыг чылдар иштинде Ак-Довурактың №1, 3 школаларынга орус дыл болгаш литература башкылап келген, амгы үеде Ак-Довурактың башкы училищезинде орус дыл, литература болгаш делегей уран үүл культуразын башкылап чоруур директорнуң оралакчызы Римма Антоновна Доржунуң дугайын номчукчуларга таныштырайн.

Римма Антоновна Доржу 1956 чылдың апрель 6-да Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык суурга албан-хаакчы өг-бүленің ийиги уруу болуп төрүттүнген. Ачазы Антон Караевич Тамдын-оол дайын үезинде Кызылдың алгы заводунуң ажылчыңындан эгелээш, бодунуң төрээн кожуунунга партия-совет ажылдарга амыдыралының сөөлгү чылдарынга чедир ажылдап чораан. Авазы Тывада билдингир Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Сесеңмаа Саятыевна Тамдын-оол.

Ол кара чажындан-на авазының эртен эрте школаже чоруп каарын, орайга дээр кыдыааштар хынап, номчуп, бижип орарын көрүп, өттүнүп өзүп келген. Салгал дамчаан башкы Кызылда күрүненің башкы институдунуң филология факультедин доскаш, бодунуң төрээн черинге ажылдап келген. Бо хонуктарда 30 чыл башкылаанын, төрүттүнген хүнүнден бээр 50 чыл юбилейин демдеглеп турар.

Орус дыл, литература эртемин эки шиңгээдип алганы — ооң ажылынга улам бердинип шуудаарынга орукту ажыткан. Орус болгаш делегей литературазында чуруттунган бүдүштүг, бүдүш чок овур-хевирлерни дамчыштыр кижизидилге ажылын чорутпушаан, өөреникчилерге, студентилерге эртемниң ханы бедиктерин ажыдып берип чоруур. Башкы ажылын эге чадазындан-на Ак-Довурак школазынга башкылап турган бодунуң башкылары Чина Николаевна Скорых, Екатерина Степановна Замула оларның байлак дуржулгазын өөренип ап турган.

Амгы үеде Р.А. Доржу боду аныяк башкыларның дагдынык-чызы, ол ажык кичээлдер, класс шактарын эрттирип, училищеде методкаттыжыышкынны удуртуп турар. Училищеде «күш-культура», «техниктиг күш-ажыл», «музыка өөредилгези» деп ортумак тускай эртемни чедип алыр курстар бар. Ында республиканың барыын кожууннарынга ортумак тускай эртемниглерни белеткеп турар. 1990 чылдан бээр училище 620 башкыларны белеткеп доостурган.

Училищеде класстан дашкаар янзы-бүрү ажылдарны эки организастап турар. Уран үүл көрүлделеринге ак-довуракчылар шаңналдыг черлерни ап турар. Тиилелгениң 60 чыл оюнда «Тыва — бистиң өргээвис» республика фестивалынга ийиги черни чаалап алган. Сургуулдарның кожуун, республика чергелиг олимпиадаларга доктаамал шаңналдыг черлерни ап келгени —башкыларның кызымак ажылының түннели хилис барбаанын бадыткап турар. Ооң сеткил-бодалы өөреникчилери-биле чаңгыс аай, олар соңдаарта чедип аар чедиишкиннерин үгле кызымак күш-ажылдың, эш-өөр-биле бир демниң ачызында чедип алыр деп санап чоруур. Римма Антоновнаның өөреникчилери амыдыралдың-даа, ажылдың-даа аас-кежиктиг келир үези дээш чүткүп чоруурлар. Олар ам башкылар, юристер, улус ажыл-агыйының чугула адырларында ажылдап чоруур. Күзели бүткен хоочун башкы өөреникчилериниң чедиишкиннерин, оларның дугайын, ужуралдарын эш-өөрүнге бо-ла чоргаарал-биле чугаалап берген орар.

Училищениң сургуулдары хоорай, республика чергелиг маргылдааларга, хол бөмбүү, бут бөмбүү, кикбоксинг, хүреш дээн ышкаш маргылдааларга доктаамал киржип, шаңналдыг черлерни ээлеп турар. Чижээлээрге, Валерий, Валериан Донгак алышкылар хостуг хүрешке спорт мастерлери, Аян Ховалыг кикбоксингге республика чемпиону. Белзимаа Саая Ортаакы Азияның самбо хүрешке маргылдаазынга шаңналдыг черни алган. 1999 чылда эрткен Президент кубогунга кыс ургларның командазы ийиги черни ээлээн. Музыка салбырының студентилери «Хову-Аксы», «Азастың алантозу» эстрада ыры конкурстарының дипломантылары.

Көрдүнген план езугаар неделя санында темалыг кежээлер эртип турар. Бо бүгү ажылдарны организастаарынга Р.А. Доржунуң киирип турар үлүү улуг дээрзин демдеглевес аргажок.

Башкының ажыл-амыдыралын бижип тура, ооң күш-ажылын үнелээн шаңнал-макталдарны адаваска шын эвес болур. Р.А. Доржу «Россия Федерациязының ниити болгаш профессионал өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы» хөрек демдээниң эдилекчизи, Тыва Республиканың Өөредилге яамызының болгаш Ак-Довурак хоорайның өөредилге килдизиниң, башкы училищезиниң хөй санныг хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну.

Римма Антоновна аажок топтуг-томаанныг, өг-бүлезинге, эш-өөрүнге, ажы-төлүнге кезээде эптиг-ээлдек, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг, кедергей сагыш човаачал кижи, бодун ап чорууру база дыка бөдүүн. Кижиге ужуражып, уткужуп келгенде, кезээде хүлүмзүрүп чоруур, ажык-чаагай арын-шырайлыг, кижилер-биле эвилең-ээлдек чугаалажып билир. Өг-бүлезиниң эр ээзи Борис Хертекович Доржу инженер-энергетик, улуг оглу Евгений Новосибирскиниң күрүне академиязында бот-өөредилге-биле өөренип турар. Диана — Тываның күрүне университединиң үшкү курузунда, Денис — онгу класста.

Башкы кижи — улуг-даа, бичии-даа кижилерниң үлегер алыр көрүнчүү. Езулуг башкы кижи кажан-даа мергежилин кагбас, аңаа бердинген болур. Авазының чоргааралы, ажылының сылдызы ынчаар чырып чоруур-дур.

Амыдырал нарын,
берге оруктарын
Ажы-төлге өөредип,
айтып сургаар
Хүндүткелдиг башкы болган
эртеминге
Хүннүң белээ — чечектерни
сунуп тур бис.
Ажып төнмес аяс хүн дег,
Амыдырал күзеп каайн.
Өөредип каар сургуулдары
Өргүн чонун өөртүп чорзун!

Зоя НАМЗЫРАЙ.

УРУГЛАРЫВЫС ХҮНДҮЛҮГ БАШКЫЗЫ

Башкы мергежилдиг болуру, дыка-ла улуг аас-кежик. Ынчангаш бодум хуумда башкыларның ажыл-ижин хүндүлеп, оларның-биле демнежип тургаш кандыг-ла-бир ажылды кылырын планнап, ону чонга эрттирип бээринге кезээде белен чоруур мен.

Бистиң бичии Алдан-Маадыр суурувустуң 2 каът школазынче час-биле кады ургларның омак-хөглүүн, кичээлдерже чаа-чаа билиглерни шиңгээдип алыр дээш кирип турарын көргеш, магадаар мен. Алдан-Маадыр школазында шупту 50 хире башкы ажылдап турар. А оларның мурнунда салдынган сорулгазы чаңгыс аай: ургларга быжыг билигни бээри база оларны кижизиг кижилер кылдыр хевирлеп быжыктырары.

Мээң уруумнуң 6 «б» клазы ортумак класстар аразындан кандыг-даа мөөрейлерге, өөредилгеге, корум-чурум-даа талазы-биле макталдыг черлерни ап, шаңнадып турарынга чоргаарланып чоруур мен. Чүге дээрге, оларның бүгү-ле тала-биле чедиишкиннеринде класс башкызының киирип турар үлүг-хуузу мында канчаар-даа аажок улуг. Мен класстың төрелдер комитединиң даргазы болгаш, башкывыс Раиса Шолбан-ооловна Ховалыг-биле бир демниг ажылдап, оон арга-сүмезин ап турар мен. Класста шупту 26 өөреникчиге башкы эвилең-ээлдек, сагыш-човангыр чоруу-биле бистерниң, ада-иелерниң, хүндүткелин чаалап ап, ургларывыстың ынак башкызы болуп ажылдап чоруур. Бис, ада-иелер, аңаа хөлчок чоргаарланып чоруур бис.

Мооң мурнунда Раиса Шолбан-ооловна өөредилге талазы-биле школа директорунуң оралакчызы болуп ажылдап турган. Ажылдап турган үезинде ажылынга негелделиг, аныяк башкыларга арга-сүмезин кадар, бодунуң сагыш-сеткилинден ажылдаар башкы деп бодун көргүскен. Башкывыс Раиса Ховалыг 1-ги категорияның башкызы, ол орус дыл болгаш литература кичээлдерин эрттирип турар. Раиса Шолбан-ооловнаның кабинеди кезээде арыг-силиг, негелде езугаар шевергин болгаш чараш кылдыр дериттинген. Ол класстан дашкаар ажылдарны сагынгыртывынгыры-биле ургларның сонуургалынга дүүштур эрттиреринге чаңчыккан, бедик арга-дуржулгалыг, ажылынга езулуг-ла сагыш-сеткилинден бердинген башкы.

Бистиң школаның өөреникчилери Жаргал Куулар, Аяс Ооржак, Чейнеш Ооржак, Аэлита Ховалыг олар орус дыл талазы-биле кожуун чергелиг олимпиадаларга чаңгыс эвес катап киришкеш, шаңнал-макталдыг черлерни ап келген. Ол дээрге, башкының эки ажылының бир бадыткалы, ындыг боорга, биске, ада-иелерге, дыка өөрүнчүг болуп турар. Темалыг кичээлдерден аңгыда класстан дашкаар ажылдарга ургларны күш-ажылга ынак кылдыр кижизидери-биле суурда улуг назылыгларга дузалажыр ажылды башкы эки чорудуп турар. Ургларның болгаш ада-иелерниң чедиишкиннерин үргүлчү үнелеп көөр болгаш өөрүп четтириишкинниң чылыг-чымчак сөстерин сөңнээн бижиктерни байырлалдарда, хуралдарга тыпсып турары чаңчыл апарганы онзагай. Ол база-ла башкының ажылы болгаш ооң культуразының бедии деп үнелеп чоруур мен.

Раиса Шолбан-ооловна Ховалыг улуг-бичии кижилерге деңдески хамаарылгалыг, дузааргак, сеткили биче болгаш чаа үүлдерге ынак, хөй номчуттунар, суурда эң-не хөй чагыдылгалыг башкы болуп турар. Ооң баштайгы доостурган өөреникчилери ам улуг кижилер болу берген, ажылагыйның янзы-бүрү адырларында хаара туттунган, багай эвес ажылдап, амыдырап чоруурлар. Оларның чижээнге дээди эртемниг экономист Милада Михайловна Монгушту, дээди эртемниг башкы Людмила Ооржакты, ортумак эртемни чедип алгаш ажылдап чоруур база Тывадан дашкаар хоорайларда өөренип турар Милана Ооржакты, Аяс Ооржакты дээш, өскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур:

Ажы-төл кижизидилгези бирле дугаарында, ада-иениң соңгаарладып болбас айтырыы-ла болгай. Бо башкы өг-бүле 2 ажы-төлдүг. Улуг уруу 10-гу класста эки өөредилгелиг, оглу Айхан 7-ги класста өөренип турар. Раиса Шолбан-ооловнаның өг-бүлези башкы ажылындан аңгыда, бажың ажылынга база четтигип, чай боорга ногааны, картофельди, чечектерни янзы-бүрүү тарып өстүреринге, амданныг аъш-чем кылырынга сонуургалдыглар. Чурттап турар кудумчузунуң чурттакчыларынга ногааны канчаар дузаар, чечектерни канчаар тарыыр талазы-биле семинарларны эрттирип берип турар. Олар кудумчулар аразынга организастап эрттирип турар ногаа, чечек, аъш-чем делгелгезинден чыда калбас, аңаа ыяап-ла киржип, бодунуң дүжүдү-биле чонунга үнеледип чоруур хүндүлүг башкыларывыс.

Башкывыс өг-бүлези-биле кады эрткен күзүн болуп эрткен Башкы хүнүнге тураскааткан байырлыг чыышка «Башкы өг-бүле» деп номинацияга республикага кожуунунуң болгаш школазының адын камгалап киришкеш, шаңналдыг черни алганнар. Ол база-ла эки ажыл-иштиң түннелиле болгай.

Долзат ДОҢГАК,
класстың төрелдер комитединиң даргазы, суурда херээженнер чөвүлелиниң удуртукчузу.

К.Ч.Тоюңнуң 80 харлаанынга

АМ-ДААА БИСТИҢ АРАВЫСТА

Константин Чанзаңович ТОЮҢ 1926 чылдың апрель 22-де Бай-Тайга кожуунуң Хөл сумузунуң девискээри Алдыы-Чиңге-Даг деп кыштагга төрүттүнген. Ынчан Чанзаң Шынарапович Салчактың болгаш Матпайган Кунгааевна Монгуштуң өг-бүлезинге үш кыстың соонда, дөрт дугаар оол төрүттүнгени ол. Чанзаннарның өг-бүлезинге Тоюңнуң соонда бир оол, бир кыс база немешкен. Мээң авам Константин Чанзаңовичиниң кады төрээн улуг угбазы. Ынчангаш К.Ч.Тоюң мээң даайым боор. Чанзаң кырган-ачамның ада-өгбелери Хөл, Калбак-Даг, Туралыг, Алдыы-Чиңге-Даг, Алдыы-Ажык, Мөңгүлек ынчаар кыштап, чайлап, күзеглеп, чазаглап чораанар. Кырган-авамны Чыргакының монгуштарындан кудалап эккелген дээр чүве.

К.Тоюңнуң назы-хары ондан ушчок ажып, шору эр бооп өзүп, өөренирин күзеп турза-даа, адаиези ону аалындан ырадып, школаже чорударынче далашпайн турган. Ол бир күзүн Мешпең-Хөлден школаже ургларын чедирер дээн кожа аалдарның улузунга ада-иезинден чаштынып ушкажып чорупкаш, Кызыл-Мажалык школазының өөреникчизи болу берген, ынчан 1940 чылдың күзү турган.

1943 чылда чаа өөредилге чылы эгелеп турда, Кызыл-Мажалык школазынга уран талантылыг ургларшилип ап, Кызылдан комиссия келген. Константин Тоюң шилиттингеннер аразынга кирген болгаш Кызылдың театр студиязының шии салбырының сургуулу апарган. Ол ону 1945 чылда чедиишкинниг дооскан.

К.Ч.Тоюң 1948 чылдың авгуска чедир театрга шиилерге ойнап, ырлап, танцылап, шүлүк, басня, баштак чугааларны кончуг солун күүседип турган. Ол театр студиязынга өөренип, артистеп турар чылдарында шүлүк бижиирингe хандыкшып, тыва литератураның үндезилекчилери С.А.Сарыг-оол, С.Б.Пюрбю, сураглыг чогаалчы О.С.Сувакпит суглар-биле таныжа берген болгаш оларның-биле чоок өннүктер бооп эдержип чораан. Даайымның өннүү чораан хоочун башкы, шүлүкчү А.Д.Арапчор меңээ К.Ч.Тоюңнуң 1949 чылда Эрзин кожуунуң ынчангы Сагаан-Толагай школазынга ажылдап тургаш, аңаа шүлүктеп бижээн ийи чагаазын эккеп бергеш, ооң-биле ишти-хөңнүн чажырышпас чоок эжишкилер чораанын сактып хөөреп ора: «Билип ал, чогаалчылардан Костяның кончуг чоок эжи Сергей Бакизович Пюрбю чораан» деп чугаалай кааптарга, орта бадыткал кылдыр, бир таварылганы дораан сактып келдим.

Ынчан 1955 чылдың август ортан үези. Тоюң даай Бай-Тайганың Кызыл-Дагдан Өвүрнүң Хандагайты суурунче көжерде, мени эш тыртып эдертип алган. Чүүктүг машинада иелээн бис. Каакай күүйүм (К.Тоюңнуң өөнүң ишти) черле Өвүр чурттуг болгаш бичии уруу Света-биле шагда-ла ында чеде берген турган. Орук ара Чадаана хоорайга доктааган бис. Меңээ чүүгүн кадартып кааш: «Мында эштерим бар, оларга ужуражыпкаш кээйн» дээш чорупкаш, элээн болганда келзеле, кижим ак-сарыг өңнүг костюм хөрээ кедип алган, чогаалчы эжи С.Пюрбю-биле ужурашканын хөөреп: «Семирип турары кончуг кижи-дир, бо сыңмастап бар чыдар хевин мени кедип каавыт дидир» деп келген. Ам бодаарга, шынап-ла, бо таварылга безин оларның эки эдержип чораанының бир херечизи-даа болур-дур.

Константин Чанзаңович Тоюңнуң овур-хевирин, аажы-чаңын каракка көстүп кээр кылдыр ооң чоок эжи, сураглыг чогаалчы Олег Өдербеевич Сувакпит К.Тоюңнуң «Шүлүктер болгаш шүлүглелдер» деп номунуң эге сөзүнге кончуг шыны-биле бижээн.

К.Ч.Тоюң даайым, шынап-ла, хөй талалыг талантылыг кижи чораан. Ол чүгле шүлүкчү, композитор боорундан аңгыда, шии бижиирингe күжүн шенеп чораан. 1948 чылда «Кажан-даа кады бис» деп дөрт көжегелиг шиини бижип дооскан, ол шии ооң архивинде долузу-биле бар, хомуданчыг чүве, колхозчу чаа амыдырал, аныяктарның ажыл-ижи, найыралының дугайында бижээни дөрт көжегелиг база бир шиизиниң эге болгаш төнчү арыннары читкен.

Тоюң даайым баян, гармонь болгаш игил, дошпулуур, мандолина дээн чижектиг хылдыг хөгжүмге дески ойнаар кижи. Ол ажылдап чораан-на черинге уран чүүл коллективин удуртуп, кожуун, область деңнелдиг көрүлделерге хөй катап шаңналдыг черлерни ап келген. Ол спорттуң янзы-бүрү хевирлерингe хандыкшылдыг: хаактаар, конькилээр кижи. Ылаңгыя, хол бөмбүүнге ооң командазы каяа-даа ховар уттурар турган, «өшкү бажы» дээр кыска көдүрүг-биле ооң кагыын дозар кижи барык чок турган деп болур.

Константин Тоюң улустуң аас чогаалының чыыкчыларының бирээзи. Ооң маңаа киирген улуг үлүг-хуузун Тыванның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң эртем ажылдакчылары Зоя Байыровна Самдан (ам республиканың культура сайыды) болгаш өскелер-даа бедии-биле үнелеп, демдеглеп «Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының фольклорунуң тураскаалдары» деп хөй номнуг үндүрүлгениң «Тыва улустуң тоолдары» деп 1994 чылда Новосибирск хоорайга үндүрген томунуң 12 арнында чуруун, адын киргени өөрүнчүг.

К.Ч.Тоюңнуң ажыл, амыдыралы, намдар-төөгүзү ханы шинчилеттинмээнинден ооң дугайында бижээн чүүлдерде чамдык карышкактар бар. Ону билир шаамбиле эдерин шенеп көрейн. «Тыванның чогаалчылары» деп номда болгаш тыва школаның 10-гу клазының «Тыва чогаал» номунда ооң төрүттүнген чылын 1927 чылда деп киирген. Херек кырында ол 1926 чылда төрүттүнген, мону ХБАК-тың республика архивинден алган ШИ 033724 дугаарлыг 1945 чылдың июнь 21-де К.Ч.Тоюңга тывыскан төрүттүнгениниң дугайында херечилелдиң хоолгазы бадыткап турар.

1995 чылдың № 5 «Башкы» журналында С.Х.Натпий-оолдуң, М.Б. Ховалыгның «К.Ч.Тоюңнуң дугайында сактыышкыннар» деп материалында улус өөредилгезиниң шугумунга К.Ч.Тоюңну 1950 чылда ажылдап эгелээнин айыткан. А херек кырында, ооң чоок эжи, шүлүкчү, Алексей Дүгерович Арапчорнуң сактыышкыны-биле Константин Тоюң Эрзинниң Сагаан-Толагай школазынга 1948 чылдың күзүнүнде ажылдап келген, 1950 чылда ол школа хагдынарга, төрээн чери Бай-Тайгаже башкылап чорупкан бооп турар. Алексей Дүгерович ол чылдарда база Эрзин кожуунуң школаларынга ажылдап чораан.

Улуг угбазы Сержиң Чанзаңовна Константин Тоюңну Эрзинге ийи чыл башкылап ажылдаан деп сактып чугаалаанын дыңнаан мен.

К.Ч.Тоюңнуң ада-иезиниң дугайында каш сөс. Ачазы Чанзаң Шынарапович Салчак тоолчу, аңчы, бызаңнап чазаныр, шыдыраага, баг кагарынга ынак, ылаңгыя шагаа мөөрейлерингe эки ойнаар турган. Хөй артык сөс-даа чугаалавас, уруг-дарыын-даа кончувас, топтуг-томаанныг кижи чораан. Элээн чылдарда Хөл сумузунга арбан даргалап турган, ынчан чон ону «Узун дарга» деп ойзу адай берген. Арбан үндүрүүн чогуур үезинде чедир хавырбаан дээш кожуун дүжүмединге кымчы-биле дөртен кактырып шаажылаткан чери база бар. Кажар дүжүмет шииткелди күүседирин буруудаттырган ийи арбан даргаларының боттарынга онааган. Шииткелди баштай чаңгыс сумуда база бир арбан даргазы Салчак Чамбый-оол күүседип тура, «дараазында мен-не болгай мен» деп бодавышаан, эжин камнай аарак, кымчылап турган чүве-дир. Салчак Чанзаң бодунуң ээлчээ кээрге, «мени чоп кончуг аарты какты бо» деп шыжыгып, шииткелди Чамбый-оолга хамаарыштыр шириин күүсеткен. Ооң соонда ийи дарга «сээң холуң аар болду, мен сени камнап турдум» дижип маргыжып, найыралы баксыраан дээрзин улуг уруу Сержиң Чанзаңовна Конгар сактып чугаалап олурар чүве.

Чанзаң Шынараповичиниң «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» баштадыр ыткан тоолдары хөй, элээн хөйү чырыкче үнген. Гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң алдын фондузунда чырыкче үнмээн, ооң ыткан тоолдары амдаа хөй. «Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының фольклорунуң тураскаалдары» деп хөй номнуг үндүрүлгениң 1994 чылда Новосибирскиге үнген «Тыва улустуң тоолдары» деп номунда, 446 арнында, номда кирген тоолдарны ытканнарның аразында Салчак Чанзаң Шынараповичиниң ады база кирип турар.

Константин Тоюңнуң иези Монгуш Матпайган Кунгааевна 1901 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакыга төрүттүнген, узун назылап, 82 хар ажып чорааш мөчээн. Ол аныяанда херээженнер ажылынга идепкейлиг киржип чораан, дааранып, шевер. Бир эге класска өөренип турувуста, ургларының оолдары меңээ, Володя, Толяга алгыны саргарты өңнеп тургаш, дөмейи кончуг орус тоннар даарап берип турганын сактыр-дыр мен.

Константин Тоюңнуң ада-иезинге тураскааткан шүлүктери хөй. Оларның чаа колхозчу амыдыралынче киргениниң дугайында мындыг одуруглары бар:

Сыны күштүг, ыргак-даа бол,
Шырай арны өөрүшкүлүг
Чазанылгаа шевер ачам
Шала тырып ажылдап ор.

Кадыы кошкак, аарыг-даа бол,
Олут-дыш чок ишчи авам
Конторадан үнүп келгеш,
Оңгардыва богун чашты.

К.Ч.Тоюң 30 харлыг хып дээн аныяанда 1956 чылдың декабрь 29-та орукка машина айыыл-халавынга таварышкаш, чырык өртемчейден чарылган-даа болза, эш-өөрү, дөргүл-төрел чону ону утпаан. К.Ч.Тоюңнуң чогаалдары ортумак школаның тыва чогаал программазынче кирген, ооң чогаалдарын Тыванның күрүне университединиң болгаш Кызылдың башкы училищезиниң сургуулдары өөренип турар. Константин Тоюңнуң адын меңгежидип, Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал суурунуң бир кудумчузун адаан. Чээннеринде, дуңмаларында ооң кылып чораан ажыл-ижин салгап алганнар хөй.

Кады төрээн дуңмалары С.С. Тойлу, Д.Ч.Тюндешева башкылар болган. Салчак Тойлу, Анатолий Конгар, Олег Тюндешев бот-тывынгыр композитор деп атка төлептиг болганнар. Чиңгис Конгар, Тойлу Байлаңмаа дээш ыры, шүлүк чогаадырынга күжүн шенеп чоруур аныяк салгал өзүп орар. К.Ч.Тоюң ам-даа бистиң аравыста ыры, шүлүү-биле чурттап чоруур. Ооң бир херечизи: баштайгы шүлүктериниң бирээзи «Ыраажы кыс» Алексей Чыргал-оолдуң аялгазы-биле чоннуң ынак ырызы болу берген болгаш «Аян» ансамблиниң бирги бөлүү — Демир-оол Кежиктиг, Галина Сюрюн, Надежда Шойгу, Олег Сарыглар, Кайгал-оол Ховалыгның күүселдези-биле «XX вектиң 20 эки ырларының» санынга киргени болур.

К.Ч.Тоюңнуң «Шүлүктер болгаш шүлүглелдер» деп баштайгы номун үндүрерингe ооң чоок эжи, өннүү, чогаалчы Олег Өдербеевич Сувакпит улуг дузаны көргүзүп, Юрий Шойдакович Кюнзегеш, Александр Александрович Даржай чогаалчы-биле кады редакторлап үндүрген. Шүлүкчүнүң баштайгы номунга кирбейн барган ыры, шүлүк, шиилери ам-даа хөйү-биле барын республиканың башкылар билии сайзырадыр институдунуң дыл болгаш литература кафедразының ажылдакчызы чораан Светлана Багай-ооловна Байыр-оолдуң дилээни-биле 2000 чылдың төнчүзүнде тывылган К.Ч.Тоюңнуң чогаалдарының архиви бадыткап турар.

Кажан-бир Константин Чанзаңович Тоюңнуң чогаалдарының долу үндүрүлгези негеттинип кээр үе туруп кээр дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Николай КОНГАР.

ЧАС

Борзаң доштар холдарындан
салдынышкаш,
Боштунган дег сыңмарлажып тырлып
кээрге,
Дошталган хем буурулдандыр туман
тынып,
Шораан-чалым көшкези дег үерледи.
Додуккан шөл харның суунга арнын
чунуп,
Шончалайлар чечээн делгеп чивеңнешти.

Узак-ырак чорук чораан аңгыр, кастар
Улай дискен чинчилер дег шуужуп келди.
Хөлдер эрии кулузуннар аразында
Хөгжүм-музык үзүктелбес кынны берди.
Көдээ, хоорай, колхоз, совхоз
шөлдеринде
Хөглүг ажыл чеңнээн хем дег хайнып үндү.

Кудай өңнүг, чиргилчинниг ховуларда
Куруккан чаа хөрзүннерни аңдара каап,
Шалып эрес оолдуң, кыстың ыры долуп,
Чаандан түрлүг тракторлар чүткүп туру.
Салгын дамчып, хөрзүн чыды дээрже
үнүп,
Чалгыгларзыг аңдарган чер хевистелди.

Триерга арыглап каан чаагай тараа
Дизиглендир хоюг дыраан черже
саарлып,
Чараш дерээн девиг аъттар аадамнап,
Чап-чаа бизээн демир илиир
черни дырбап,
Совет чурттуң сорук күштүг ишчилери
Социалистиг чарыш салып ажылдап тур.

ХЕМ КЫДЫЫНДА КЫС

Чалгыглыг хем кыдыы шыкта
Чаңгыс уруг кылаштап чор.
Севил чоор бе, Суваң чоор бе,
Черле танып чадап калдым.

Ак-көк өңнүг тыва тоннуг,
Честек-кат дег кызыл бөрттүг,
Анай-хаактыг талдар ышкаш
Чечек-биле шиметтинген.

Салгын-сырын аайы-биле
Салбак чажы хадып чоруур,
Хертеш сынныг, делгем боттуг,
Кедергей шевер кыс-тыр.

Хорагай дег үнүш-биле
Адааннажып чораан ышкаш
Холдарында туткан чечээ
Алдыннайнып көстүп чору.

Кандаай мындыг уруг боор бо,
Кара чааскаан кыштап чоруур.
Бээр кел деп чалап алгаш,
Мендилежип дужар чоор бе?..

Хемниң ындыы талазында
Кезек-кезек ортулукта
Бичии талдар аразындан
Бир-ле кижи көстүп келди.

Хып дээн чалыы оол келгеш,
Кысты четкеш, базывытты.
Ак-көк хемниң унун өрү
Ажытталып чоруй баарды.

Чааскаан чорда чеде бергеш,
Холун тудуп дужарым кай.
Чалгып чыдар шапкын хемге
Кочулатпайн баарым-даа кай.

Чонну ажылга хаара тудар албанның 15 чылынга

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Чонну ажылга хаара тудар талазы-биле ачы-хавыяазы дээш база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты.

Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелелиниң ажылга хаара тударынга дузалаар, инновация болгаш информация технологияларының килдизиниң 1 категорияның специализи **Раиса Кадыг-ооловна ОЮНГА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелелиниң начальниги **Виталий Сергеевич ЧАЖ-ООЛДУ**;

Кызыл кожууннуң чонну ажылга хаара тудар төвү күрүне албан чериниң директору **Галина Сатовна ОНДАРНЫ**;

Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелелиниң саң-хөө-бухгалтерия килдизиниң начальниги **Людмила Дадый-ооловна ОЮННУ**;

Улуг-Хем кожууннуң чонну ажылга хаара тудар төвү күрүне албан чериниң директору **Николай Чозарович САРЫГЛАРНЫ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
2006 чылдың апрель 18, № 61

ХӨЙ-НИИТИ АЖЫЛЫНДА

«Ажыл чок улус» турбазын база чоннуң аразынга ажыл чок чорукту кызырар дээш Барыын-Хемчик кожуунда чонну ажылга хаара тудар төптүң ажылдакчылары бүгү хемчеглерни ап турар. Эрткен 2005 чылдың эгезинде ук төптүң учедунга кожууннуң 748 ажыл чок чурттакчызы турган, оларның иштинде 621 кижиге пособие акшаны төлээн. Отчеттуг чылдың дургузунда төптүң мурнундан хөй-ниити ажылдарынга 413 кижи киришкен. Ажыл чок олурбайн, боду бодун хандыртынарынга идиг бээри-биле федералдыг бюджеттен 308595 рубль көрдүнген турган.

Ажыл-агыйы чок кижилерни ажыктыг ажыл-биле хандырар, оларның амыдырап-чурттаарынга деткимчени көргүзер база кожуун девискээринге ядыытүреңги чорукту эвээжедир сорулгалыг кожуун, сумулар чагыргалары-биле чонну ажылга хаара тудар төптүң ажылдакчылары бир демниг ажылды чорудуп келген. Учетта турар кижиниң мергежилиниң азы хөй чылдарда кылып келген ажылының аайы-биле тааржыр ажылды бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлериниң удуртукчулары-биле сүмележип тургаш, ол кижини түр-даа када болза ажылдадыр талазы-биле керээ-дугуржулганы чарып турар. Тодаргайлааргa, 2005 чылдың март айда кожуун чагыргазы-биле керээ чарып алгаш Хөнделең сумузунда көвүрүг септелгезинге, Шекпээр суурнуң чаагайжыдылгазынга база каналдар болгаш суггарылга системаларын арыглап-аштаарынга 36 кижини хаара туткан. Бо ажылдарны кылырынга 36000 рубль чарыгдаттынган. Ол-ла айда Кызыл-Мажалыкта КУБ РТБ (ремонт-техниктиг бүдүрүлге)-биле керээ чарып алгаш, часкы хову ажылдарынга көдээ ажыл-агый техникаларын белеткээринге 50 кижини ажылдаткан. Оларның ажыл төлевиринге 50200 рубль чарыгдаттынган.

Август айда кожуунда назы четпээннериң социал-реабилитация төвү-биле керээ чарып алгаш, чайгы күш-ажыл лагерьлеринге поварлап база дузалакчы поварлар, социал педагогтарга дузалажыр кылдыр 15 кижини ажылдаткаш, оларның ажыл төлевиринге 15 120 рубльди шилчиткен.

Кожуун чагыргазы-биле керээ чарып алгаш, Хөнделең сумузунда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Маадыр Х.Н.Чүргүй-ооллуң тураскаалын кылырынга 5 кижини хаара туткан. Оларның ажыл төлевиринге 9000 муң рубльди шилчиткен. Кызыл-Мажалык суму чагыргазы-биле керээ чарып алгаш, паспорт-виза албанынга бланкылар болгаш чаа паспорттар долдурары-биле 1 кижини ажылдаткан.

Кожуунуң коммунал ажылагый чери-биле керээ чарып алгаш, Кызыл-Мажалык суурга чаагайжыдылга ажылдары кылырыбиле 3 кижини, ветеринария эргелели-биле керээ чаргаш, мал-маганга туберкулезка удур тарылга чорударынга 3, кожуун чагыргазы-биле керээ чаргаш, Бижиктиг-Хая суурда төөгүлүг черлерни чаагайжыдары-биле 8, Бижиктиг-Хаяга ыяш белеткээринге 2 кижини, кожуунда көдээ ажыл-агый эргелели-биле керээ чаргаш, Эрги-Барлык сумузунга ногаа культуралары болгаш картофель өстүреринге 15 кижини ажылдаткан. Үстүнде адаттынган ажылдарны кылганы дээш ниитизи-биле 275320 рубльди шилчиткен. Сентябрь, октябрь айларда база 40 кижини аңгы-аңгы черлер-биле керээ чаргаш, ажылче хаара туткан бис.

Учетта турар хамаатыларны үгле керээ езугаар түр сезоннуг ажылдарже хаара тударындан аңгыда, оларга моральдыг дузаны, сүмелерни, консультацияларны берип, лекция, чугаалажыышкыннарны, семинарларны эрттиргилээн бис. Тускай мергежил чок улусту, ылаңгыя аныяктарны республиканың өөредилге черлериби-биле керээ чарып алгаш, өөредип чоруткулаан бис.

Кожуунуң чонунуң амыдырал-чуртталгазын экижидер, кижи бүрүзүнүң даартагы хүнге бүзүрелин тургузар дээш Барыын-Хемчик кожуунда чонну ажылга хаара тудар төптүң ажылдакчылары моон-даа соңгаар идепкейлиг ажылдаарыбиле ажылдың чаа-чаа аргахевирлерин дилеп тывар сорулгалыг бис.

Барыын-Хемчик кожууннуң чонну ажылга хаара тудар төвү.

> Республиканың чонну ажылга хаара тудар албанындан 1991 чылдан бээр 173,8 муң кижи ажыл дилеп келген, ооң иштинде 2005 чылда–25,3 муң кижи.
>
> 1991 чылдан 2005 чылга чедир 91,3 муң кижини ажылга тургускан; профессионал өөредилгеже 12,7 муң кижини өөредип чоруткан, хөй-ниити ажылынга 58,2 муң улус киришкен; ажыл чок дээш 111,2 муң кижиге пособиени тывыскан.

Авам — эң-не, эң-не

Мээң авам делегейде эң-не, эң-не чараш кижи. Ол Бүрен-Аксы школазында башкылап ажылдап турар. Авам өөредилге эргелекчизи, орус дыл болгаш литература башкызы. Адын Алимаа Николаевна Мыдый дээр.

2005 чылда авам он бирги классчыларны доостурган. Өөреникчилериниң хөй кезии дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирип алган. Авам ону дыңнааш, аажок өөрээн, мен база амырап турдум.

Мээң авам школадан дыка хөй шаңналдар алган. Ол мени база башкылап турар. Эштерим уруглар, оолдар авамны хүндүлээр, башкы эштери ону кызымак дээр. Оларга бүзүрээр мен, чүге дизе, мен авамны хүннүң-не көрүп турар мен.

Аян ХЕРТЕК.
6-гы классчы.

Телеграмма

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

2006 чылдың март 23-26-да Анапа хоорайга Коллективтиг айыыл чок чорук дугайында Керээ Организациязының кежигүннери чурттарның күш структураларының тускай кезектериниң ажылдакчыларының аразынга комплекстиг тутчуп-хүрежириниң талазы-биле үшкү Делегей маргылдаазы «Делегейниң спецназы террорга удур» деп программалыг болуп эрткен.

Тыва Республиканың күш структураларының шилиндек командазы эки түңнелдерлиг болганы-биле Силерге байыр чедирерин күзээн ийик мен. Күш структураларының мындыг хемчеглерге киржири ажылдакчыларның болгаш шериг албанныгларның профессионал белеткелин бедидеринге дузалаар, а ол ышкаш КАКО-нуң кежигүннери күрүнелерниң аразынга найыралды болгаш кады ажылдажылганы быжыглаарынга деткимче болур деп идегеп турар бис.

КАКО-нуң Чиңгине секретары Н.БОРДЮЖА.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң дуңмаларывыс **Валентина Монгушевна, Борис Донгакович СЕРЕПТЕР** 50 харлавышаан, өг-бүле тутканындан бээр 30 чыл бооп турар. Ынчангаш оларга өг-бүлевистен каң дег кадыкшылды, амыдыралга чедиишкиннерни күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

Бедик сцвцр кырындыва чцткцп цнцп,
Бежен хемниң кежиин сцзцп кешкен ышкаш,
Белен эвес бергелерни ажып эртип,
Бежен харның байырында туру силер.
Үцле-ле херек бцдцржцр дээш, чуртталга дээш,
Үжен чылдар эрте бээрин билбээн силер.
Ынакшылдың, чуртталганың таваан салган
Ындыг хцн бөгцн база таварышты.
Ажы-төлдц азыраштың, өөреткеш,
Амыдырал делгеминче цдээн силер.
Ажыл-ишчи холу дыңзыг дуңмаларым,
Ам-даа улай чоруңар-ла чогузунам!

Агыларның өг-бүлезинден: угбазы, честези.

"ЭХНАТОН" базазында

Дээди сорттуң алтай **далганын** шоодайда — 410 рубль; 1-ги сорттуун — 360, 2-ги сорттуун — 260 рубльге садып турар бис; Минусинск **далганын** ГОСТ 1-ги сортту – шоодайда 330 рубль, ТУ 1-ги сортту—шоодайда 320 рубль, дээди сорттуун—300 рубльге (10 ажыг шоодайны садып алыр болза, бир шоодайдан чиигелде –10 рубль); **чарба**—шоодайда 80 рубль; **дробленка**—шоодайда 180 рубль; дээди сорттуң алтай **макароннары**—13,50 рубль (10 шоодайдан хөйнү алыр болза, килограммдан 50 көп. чиигелделиг); чигир шоодайда—1050 рубль; **крупалар**—(килограммда— **рис**—18 рубль, **гречка**—17,5, **тараа**—12, **горох**—7,50, **көже**—8, **манка**—9,50, **овсянка**—9, **тараа**—7 рубль); 29 рубльден өрү өртектиг хендир үстери; **консервалар**: 14 рубльден өрү өртектиг щи, борщ, солянка, рассольник; компоттар, томат пастазын, сүт, ногаан горошекти садып турар бис. Калбак ногаан **шай** база бар, өртээ—150 рубль. **Он чуурганың** өртээ бисте 23 рубль. Шоколадтарның, карамель, конфеталарның ассортиментизи элбек. Печенье — 27 рубль. Крекер — 28 рубль.

Бистиң адрезивис: Загородный пер.,19 "а", база "Эхнатон", склад 3
("Обувь" баазазының чанында), тел.: **5–38–40.**

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ававыс, угбавыс, кырган-ававыс **Розалия Ловакиновна ДАМДЫННЫ** сөөлгү орукче үдежип, биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен ырак-чооктан келген төрелдеривиске, эш-өөрүнге, кудаларывыска четтиргенивисти илередип, мөгейдивис.

Уруглары, уйнуктары база дуңмаларындан.

Бистиң эң-не эргим киживис, ававыс, кат-иевис, кырган-ававыс, угбавыс **Галина Кежегеевна ОЧУР-ООЛ** чоок кижилеринден, чырык өртемчейден кезээ мөңгеде чарлып чоруткан. Ону сөөлгү орукче үдешкен чоок төрелдеривиске, кудаларывыска, Сүт-Хөлдүң албан организация черлеринге моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскени дээш четтиргенивисти илереттивис.

Уруу, күдээзи, дуңмазы, уйнуктарындан.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9397. Чагыг 41.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.